

TARİHSEL TÜRK-RUS MÜCADELESİNİN
ANITLAŞAN İKİ SEMBOLÜ:
AYASTEFANOS VE KARS ANITLARI*

Tuncay ÖGÜN**

ÖZET

Bu çalışmada, 93 Harbi'nde Osmanlı Devleti'ne karşı kazandıkları parlak zafer anısına Ruslar tarafından Ayastefanos ve Kars'a dikilen zafer anıtları ele alınmıştır. Yapım aşamasından 1. Dünya Savaşı'nda Türkler tarafından yıkılmalarına kadar geçen tarihsel süreç içerisinde söz konusu anıtların Türk-Rus ilişkileri açısından taşıdıkları sembolik değerlerin tespit edilmesine çalışılmıştır. Rus zulüm ve tahakkümünün Osmanlı toprakları üzerindeki yayılmacı emellerinin birer sembolü olarak görülen anıtların, Ruslar karşısında alınan ağır yenilginin ezici etkisi altında bulunan Osmanlılar üzerinde yarattığı travmatik etkileri belirlenerek Rusya'ya karşı duyulan tarihsel kin ve nefreti körikleyici yanları analiz edilmiştir. Söz konusu kin ve nefretin 1. Dünya Savaşı yıllarında bir toplumsal patlama şeklinde açığa çıkarak her iki Rus anıtının da yıkılmasına yol açtığı görülmüştür. Böylece dikildiklerinde Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerinde kurduğu düşmanca baskının sembolü olarak görülen anıtların yıkıldıkları sırada 93 Harbi yenilgisinin intikamını alma umuduna motivasyon kaynağı oldukları anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Ayastefanos anıtı, Kars anıtı, 93 Harbi, 1. Dünya Savaşı, Türk-Rus ilişkileri.

Giriş

Ruslar, tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren İstanbul'u ele geçirmeye çalışmışlardır. İstanbul'a ilk Rus seferi, Kiev Rusya'sının kurucu Knezlerinden olan Oleg (897-912) tarafından 907 senesinde yapılmıştır. Bu sefer sırasında İstanbul alınamamış ise de Bizans İmparatoru Ruslar lehine bir anlaşma imzalamak zorunda bırakılmıştır. Oleg İstanbul'dan ayrılırken

* Makalenin geliş tarihi: 05.04.2021 / Kabul tarihi: 14.06.2021

** Prof. Dr., MSKÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, tuncayogun@mu.edu.tr
(<https://orcid.org/0000-0001-5962-4983>).

kazandığı zaferin nişanesi olmak üzere kalkanını şehrin surlarına çivilemiştir.¹

Ruslar şehrin 1453'te Türklerin eline geçmesinden sonra da İstanbul'u ve Boğazları ele geçirme fikrinden vaz geçmemiş, bu uğurda Osmanlılarla girdikleri savaşlarda elde ettikleri başarılar anısına Moskova ve Petersburg'a zafer anıtları dikmeyi gelenek haline getirmişlerdir. Petro'nun 1696'da Azak'ta elde ettiği başarı adına yaptırdığı revnaklar, Osmanlılara karşı kazanılan zaferler adına dikilecek anıtların ilk örneği olmuştur. Bunu İmparatoriçe II. Katerina'nın Türkler karşısında aldığı her askeri başarısı için Petersburg'daki sarayının bahçesine diktirdiği zafer sütunları ve diğer anıtsal yapılar takip etmiştir. Katerina'dan sonra da Petersburg'un çeşitli yerlerine benzer zafer anıtları dikilmiştir. Bu kapsamda I. Nikolay'ın emriyle 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşının anısına imparatorluk sarayının bahçesine inşa edilen Türk hamamı ile Moskova yolunun başladığı şose üzerine kurulan görkemli zafer takı öne çıkan örneklerdir.²

Osmanlı hâkimiyetindeki İstanbul'a ise ilk Rus anıtı Oleg'in surlara çivilenen kalkanından tam 926 yıl sonra dikilmiştir. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa isyanına karşı Sultan II. Mahmut'un davetiyle 1833'te Beykoz sahiline çıkarılan ve 5 ay kadar orada kalan Rus askerleri, Oleg'i örnek alıp İstanbul'dan ayrılırken Osmanlı Devleti'ni Rusya'nın nüfuzu altına sokan Hünkâr İskelesi Anlaşması anısına devasa bir kayayı alelacele Serviburnu tepesine dikmişlerdir.³

Halk arasında Moskof Taşı olarak bilinen Rus anıtı üzerine önce "Oleg'in Anısına, Nikolay'ın Alayları" yazılması düşünülmüş, fakat Bizans dönemini çağrıştıran ifadenin Türkleri rahatsız edeceği ön görülerek bundan vaz geçilmiştir. Onun yerine Türk-Rus dostluğunu vurgulayan dörtlükler yazılması önerisi ise ileride Rusya'nın Osmanlı toprakları üzerindeki çıkarlarına zarar vereceği için kabul görmemiştir. Böylece devasa kaya üzerine yalnız İmparator I. Nikolay'ın doğum gününe rastlayan "25 Haziran 1833" ibaresi oyulmuştur. Ancak Sultan II. Mahmut, Rusya'nın yayılcı

¹ *The Russian Primary Chronicle Laurentian Text*, çev. ve ed., Samuel H. Cross- Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor, The Mediaeval Academy of America, Cambridge, Massachusetts 1953, s. 65.

² Özhan Kapıcı, "Çarlık Rusyası'nda Zafer Anıtları ve Türk İmgesi: Mimari, İdeoloji, Historiyografi Üzerine Bir Deneme", *Toplumsal Tarih*, Sayı 203, Kasım 2010, s. 19-28.

³ *Tasvir-i Efkar*, 2 Teşrinisani 1330 (20 Kasım 1914).

emellerini önlemek istercesine Rus askerlerinin oradan ayrılması sonrasında Moskof Taşı'na Şair Pertev Paşa'nın Türk-Rus dostluğunu vurgulayan bir dörtlüğünü altın yaldızlı harflerle yazdırmakta sakınca görmemiştir.⁴ Ancak onun Ruslarla bu şekilde yakınlaşması halkın infiale kapılmasına yol açmış, muhafazakâr çevreler tarafından "sarhoş, çılgın, gâvur" olarak nitelendirilmiştir.⁵

93 Harbi'nde Ruslar bir kez daha İstanbul önlerine gelmişlerdir. Ancak bu defa 1833'teki gibi yardım kuvvetleri olarak değil Osmanlı ordularını yenilgiye uğratan güçlü bir düşman olarak İstanbul kapılarına dayanmışlardır. 24 Nisan 1877'te başlayan ve 9 ay süren bu savaş sırasında Rumeli ve Anadolu cephesinden saldırıya geçen Ruslar, her iki cephede de üstünlük sağlayarak karşısındaki 300 bin kişilik⁶ Osmanlı ordusunun üçte birinden fazlasını (113 bin kişi) esir almışlardır.⁷ Rumeli cephesinde Ayastefanos (Yeşilköy)'a kadar ilerleyerek İstanbul kapılarına dayanırken, Anadolu cephesinde Ardahan, Batum ve Kars'ı ele geçirip Erzurum'u kuşatmışlardır.⁸

Rusya'nın asırlık rüyalarını gerçekleştirmenin, İstanbul'u ve Boğazları ele geçirip Anadolu'nun stratejik toprakları üzerinden Akdeniz'e ulaşmalarının önünde artık bir Türk engeli kalmamıştır. Fakat o zamana kadar Rusları serbest bırakan Avrupalı büyük güçlerin özellikle de İngiltere'nin⁹ İstanbul'un tehlikeye girmesi üzerine duruma müdahale

⁴ Moskof Taşı hakkında geniş bilgi için bkz. Fatih Ünal, "Ruslar Tarafından 1833'de Beykoz/Selvi Burnu'na Dikilen Kaya Anıtı "Moskof Taşı (Камень Московитов)", *Türkiyat Mecmuası*, C. 23/Güz, 2013, 195-199.

⁵ Kemal Beydilli, "Hünkâr İskeleyi Anlaşması", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, s. 489.

⁶ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1326, II, s. 18.

⁷ V.V. Poznakhirev, *Ottomanskiye voyennoplenkiye v Rossii v period Russko-turetskoy voyny 1877-1878 gg.*, Nestor-İstoriya, Sankt-Peterburg 2017, s. 11.

⁸ Anadolu ve Rumeli cephesindeki muharebeler için bkz. Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı/Hayat-ı Hususiyeye ve Siyasiyesi*, Kitaphane-i İslâm ve Askerî, İstanbul 1327, s. 255-347.

⁹ Catherina Evtuhov, Richard Stites, *1800'den İtibaren Rusya Tarihi/Halklar, Efsaneler, Olaylar, Güçler*, çev. Ahmet Cevdet Aşkın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2018, s. 149-150.

etmesi¹⁰ karşısında muzaffer Rus kuvvetleri, daha fazla ilerleyemeden 31 Ocak 1878'de Edirne Mütarekesi'ni imzalayarak savaşı durdurmak zorunda kalmışlardır.¹¹

Yine de Ruslar, 3 Mart 1878'de Osmanlılarla imzaladıkları Ayastefanos Anlaşması'yla¹² önemli kazanımlar elde etmeyi başarmış iseler de bir kez daha büyük devletlerin müdahalesiyle karşılaşarak 13 Temmuz 1878'de Berlin'de ikinci bir anlaşma¹³ imzalayarak elde ettikleri kazanımların önemli bir kısmından vaz geçmek zorunda kalmışlardır.

Almak istediklerinin çok azıyla yetinmek zorunda kalan Ruslar hayal kırıklığına uğrarken, Osmanlılar için yenilginin sonuçları çok ağır ve yıkıcı olmuştur. Balkanlardaki toprakların önemli bir bölümü kaybedilmiş, Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya bırakılmış, halkın maneviyatı da derinden sarsılmıştır.¹⁴

1. Mezar-Kilise Kılıfı Altında Ayastefanos'a Zafer Anıtı Dikilmesi

Türk ordusunu yenilgiye uğratarak karargâhını 22 Şubat 1878'de Ayastefanos'a kuran Rumeli Cephesi Rus Orduları Başkomutanı Grandük Nikolay Nikolayeviç¹⁵ de kendinden öncekiler gibi İstanbul önlerinden ayrılmadan önce kazandığı büyük zaferi anıtlıştırmak istedi. Bu yüzden 3 Mart'ta imzaladığı barış anlaşmasına rağmen üzerine "Rusya askerinin Devlet-i Aliye'ye galebesi-1877" ibaresinin kazanacağı bir zafer abidesi dikilmesine izin verilmedikçe askerlerini Ayastefanos'tan çekmeyeceğini bildirdi.¹⁶ İstanbul açıklarındaki İngiliz donanmasının varlığını da bahane ederek ayak diremeye başladı.¹⁷ Fakat İngilizlerin gerekirse kuvvet

¹⁰ Avrupalı devletlerin duruma müdahalesi hakkında diplomatik belgeler için bkz. Yuluğ Tekin Kurat, "Ayastefanos Buhranı ile İlgili Vesikalar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 6-7 (1966), s. 427-503.

¹¹ Mahir Aydın, "Doksanüç Harbi", *DİA*, İstanbul 1994, IX, s. 498-499.

¹² *Muâhedât Mecmuası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, IV, s. 183-201.

¹³ *Muâhedât Mecmuası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, V, s. 110-241.

¹⁴ Yenilginin halkın maneviyatı üzerindeki yıkıcı etkileri için bkz. Halide Edip "Halas Muharebesi", *Tanin*, 28 Teşrinisani 1330 (11 Aralık 1914).

¹⁵ BOA. Y. EE., 44/8, Lef 1.

¹⁶ *Tanin*, 2 Teşrinisani 1330 (15 Kasım 1914).

¹⁷ BOA. Y. PRK. A., 1/93; BOA. HR. SYS. 1240/14; BOA. İ. MMS., 58/2737.

kullanmaktan çekinmeyeceklerini bildirmesi üzerine amacına ulaşmadan, 1878 Ağustos'undan itibaren kuvvetlerini çekmek zorunda kaldı.¹⁸

Ayastefanos'tan çekildikten sonra da oraya bir anıt dikme fikrinden hiç vaz geçmeyen Ruslar, 1882 yılında Ayastefanos Anlaşması'nın imzalandığı köşkü satın alıp yerine kilise kisvesi altında bir zafer anıtı dikmeğe teşebbüs ettiler. Cömert davranıp ev sahibine değerinin birkaç katı para teklif ettiler. Schneider adlı ev sahibinin durumu yetkililere bildirmesi üzerine, söz konusu köşk devlet eliyle satın alınıp Sultan'ın özel mülkü (emlâk-ı hümâyûn) haline getirilerek bu sinsi girişimin önüne geçildi.¹⁹

Ayastefanos'a anıt dikme girişiminin Osmanlı engeline takılması karşısında 93 Harbi'nde ölen Rus askerleri anısına ilk zafer anıtı Petersburg'da dikildi. Açılış töreni, İmparator III. Aleksandr ve zaferin baş mimarı Grandük Nikolay Nikolayeviç'in katılımıyla 101 pare top atışı yapılarak 12 Ekim 1886'da gerçekleştirildi. Anıtın yapımında ana malzeme olarak Türklerden ganimet olarak alınan toplar kullanılmıştı. Çelik ve tunçtan imal edilmiş 104 adet topun beş sıra halinde dizilmesiyle oluşturulan yüksek sütun üzerine bir elinde defne ağacından yapılmış bir taç, diğer elinde zeytin dalı bulunan bir melek heykeli zafer sembolü olarak yerleştirilmişti.²⁰ Anıt bu haliyle 19. yüzyılda Avrupa'da sıklıkla görülen savaş ganimetlerinin kamusal teşhirine dayanan mimari türün en güzel örneklerinden biriydi.²¹ Ertesi yıl ise Plevne zaferinin anısına Moskova'da inşa edilen şapelin açılışı yapıldı.²² Bu anıt mabet de diğeri gibi oldukça görkemliydi.²³

Petersburg ve Moskova'da dikilen muhteşem anıtlara rağmen Ayastefanos'a anıt dikme fikrinden vazgeçmeyen Ruslar, bu defa da savaş sırasında tifüs salgını nedeniyle kaybettikleri 80 bin askerin²⁴ dağılmış haldeki mezarlarını tek mozolede birleştirmek bahanesiyle amaçlarına ulaşmak istediler. İstanbul Sefiri Nelidov, 19 Aralık 1890'da 93 Harbi'de ölen Rus

¹⁸ *Tercüman-ı Hakikat*, 21 Şaban 1295 (20 Ağustos 1878).

¹⁹ BOA. İ. DH., 1295/102076; BOA. Y. EE., 78/51; BOA. Y. A. HUS., 172/140.

²⁰ BOA. Y. A. HUS., 197/17; BOA. Y. PRK. HR., 10/17.

²¹ Özhan Kapıcı, "a.g.m.", s. 28.

²² BOA. HR. SYS., 1313/68, Lef 2.

²³ Plevne Şapeli hakkında geniş bilgi için bkz. Ertunç Denктаş, *Ayastefanos Rus Anıtı (1898 -1914)*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011, s. 100-102; Özhan Kapıcı, "a.g.m.", s. 28-29.

²⁴ *L'illustration*, 56 Année, No. 2914, 31 Décembre 1898 (31 Aralık 1898), s. 436.

askerlerinin dağınık haldeki mezarlarını bir araya toplamak amacıyla Ayastefanos'ta bir mezar-kilise (kiliseyi şâmil bir makbeye) yapmak istediklerini Babıali'ye resmen bildirdi. Edirne ile Ayastefanos arasında, çoğu yıkılmış halde bulunan 91 farklı kabristana defnedilmiş Rus askerlerini bir araya toplamanın kendileri için kutsal bir görev olduğunu beyan etti.

Başvuru öncesinde projenin İmparator III. Aleksandr'ın onayından geçmiş 4 adet çizimini* Sultan II. Abdülhamit'in yaveri Şakir Paşa'ya göstermiş ve yapılacak kilisenin anıtı andıracak boyutlarda olmayacağını garanti etmişti. Proje için Ayastefanos'da 12,5 dönüm büyüklüğünde bir de arsa temin etmişti. Söz konusu arsayı, Rus tebaasından Hacıbabâ Mehmedov, Barutçubaşı Bogozzade Ohannes Bey'den 26 Mart 1890'da satın alarak 31 Ekim 1890'da Rus hükümetine hibe etmişti.²⁵

Konuyu 16 Eylül 1891'de görüşen Osmanlı kabinesi Nelidov'un Ayastefanos'a mezar-kilise inşa etme talebini kabul etmekle birlikte, Rus Sefareti'nce önerilen arsanın 600-700 metre ilerisinde yine Barutçubaşızadelere ait olan diğer bir arsanın proje için daha uygun olduğuna karar verdi.²⁶ Aşağıda görüleceği üzere Rus Sefareti'nin bulduğu arsa yerine başka bir arsa önerilmesi, işi yokuşa sürüp bir krize yol açmadan Rusları Ayastefanos projesinden vaz geçirmek içindi.

Rusların mezar-kilise kisvesi altında Ayastefanos'a bir zafer anıtı yapmak niyetinde olduklarından kuşkulanan Sultan II. Abdülhamit de kabinenin aldığı kararı "mezkûr kabristanın öyle bir monument (anıt) şeklinde yapılmaması ve kilisenin dahi büyük kubbeli olamaması" koşuluyla 17 Eylül 1891'de onaylamış²⁷ ise de sonradan Rus hükümetini talebinden vaz geçirmeye çalışmıştır. Bu amaçla 21 Ekim 1891'de Petersburg Türk Sefaretine, Rus hükümetinin kabristanı Ayastefanos dışında başka bir yere yapmaya

* Osmanlı arşiv belgeleri arasında rastlayamadığımız söz konusu çizimler muhtemelen anıtın mimarı olan Suslov'un 1894'te bir mimarlık dergisinde yayımlanan ilk çizimleriydi. Çizimler için bkz. Elif Kök, "Rus Kaynaklarında Ayastefanos Anıtı'yla İlgili Yeni Bulgular", *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, Sayı 14 (2016), s. 183

²⁵ BOA. Y. A. HUS., 247/92, Lef 11.

²⁶ BOA. Y. A. RES., 56/21, Lef 2.

²⁷ BOA. Y. A. RES., 56/21, Lef 1.

ikna edilmesi durumunda Sultan'ın hoşnut olacağı şeklinde bir talimat verilmiştir.²⁸

Ayastefanos fikrinden vazgeçmek istemeyen Ruslar, Osmanlı hükümetince önerilen Kalitarya (Şenlikköy) köyü yakınlarındaki üç parça bağ yerinden ibaret yaklaşık 30 dönümlük arsayı satın alıp hemen işe başlamak istediler. Ancak arsa sahibi Barutçubaşı Agop Bey (muhtemelen Osmanlı yönetiminin telkinleriyle), mülkünü satmak istemediğini bildirince süreç daha başlamadan tıkanı. Arsa konusunun bir oyalama taktiği olduğunu anlayan Rusya Askeri Ataşesi Peşkov'un konunun daha fazla sürüncemede bırakılmasının Rusya İmparatoru'nu gücendireceğini bildirip Babiali'yi üstü örtülü tehdit etmesi, sorunun çözülmesi için yeterli oldu. Hariciye Nezaretine çağrılan Agop Bey arsasını satmayı kabul ettiğini söyleyince,²⁹ 1892 Mayıs'ında 60 bin kuruş karşılığında satış işlemi gerçekleşti.³⁰

Arsa sorunu çözüldükten vakit geçirmeden inşa çalışmalarına başlamak üzere Rusya'dan İstanbul'a Mösyö Bazarov adında bir mühendis gönderildi. Daha sonra çalışmalara nezaret etme görevi Rus Askeri Ataşesi Albay Peçkov başkanlığındaki³¹ özel bir komisyona havale edildi.³²

Böylece savaşın üzerinden 14 yıl geçtikten sonra, 1892 Kasım'ında mezar-kilise temellerinin kazılmasına başlandı. Yalnız konuyu takip etmekle görevli olan Osmanlı birimlerine inşaatın planı ve projesi gibi belgelerin sunulmasından imtina edildi. Ne büyüklükte ve yükseklikte olacağına dair de herhangi bir bilgi verilmedi. Şehremaneti'ne gösterilen bir resmi de orada bırakılmayıp hemen geri alındı.³³ Bu tavır, Rusların verdikleri sözde durmayıp kilise yerine bir anıt yapmak niyetinde olduklarını ele veriyordu.

Nitekim istihbarat raporu olduğu anlaşılan bir arşiv kaydına göre Mösyö Bazarov, inşaatta çalışan bir Rus ustabaşına; temeli 25'e 25 metre kare planlı olarak atılan kilisenin 30 metre yükseklikte olacağını, İstanbul'un her

²⁸ BOA. HR. TH., 113/80, Lef 1.

²⁹ BOA. HR. TH., 118/78, Lef 1.

³⁰ BOA. DH. İ. UM. EK., 108/65 Lef 10.

³¹ *L'illustration*, 56 Année, No. 2914, 31 Décembre 1898 (31 Aralık 1898), s. 436.

³² BOA. Y. PRK. HH., 11/30.

³³ BOA. HR. TH. 118/78, Lef 2.

yerinden görülebileceğini ve kulesine büyük bir çan asılacağını söyleyerek³⁴ Osmanlı yönetiminden saklanan gerçeği açığa vurmuştu.

Bakü'de çıkan bir Rus gazetesi de 12 Aralık 1892 tarihli nüshasında yer alan "Türkiye'de Rus Anıtı" başlıklı yazısıyla Ayastefanos'ta bir zafer anıtı dikilmekte olduğunu ilan etmekte bir sakınca görmemişti.³⁵

"Muzaffer Rus ordusunun Balkan yarımadasını kanlarıyla sulayıp Slav kavimlerini yabancı sultanından kurtarmasının üzerinden 14 yıl geçti. Ancak, o zamandan bu yana ordumuzun seferlerinden söz eden, Rus ordularının şerefi ve Hristiyanlık davası için canını veren kahramanların hatırasını ebedileştiren bir anıt yoktu.

Şurası bir gerçektir ki savaş bittikten hemen sonra birliklerimiz, hayatını kaybeden arkadaşları adına bir abide dikmek için aralarında yardım toplayarak Doğu Rumeli'de bir abide yapımına başlamış, ancak Bulgaristan'da patlak veren olaylar sonucunda bu işler akim kalmıştır. Subaylarımız, nankör kardeşlerin yoldaşlarının hatırasını lekeleyeceğini düşündüğünden, Moskova'da bir abide dikilmiştir.

Bununla birlikte, Rus ordusunun büyük işler başarmasının anısını devam ettirme düşüncesi orada kalmayıp, Atastefanos'a kadar başarıyla ulaşmıştır. Ayastefanos bunu temsil edecek en iyi yerdir. Bu kadar şiddetle arzuladığımız bu abideye şimdi, 14 yıl sonra kavuşuyoruz. Savaş Bakanlığı Ayastefanos'a çok yakın bir yerde, savaş meydanında can veren birliklerimizin anısına bir abide dikmek için bir arazi satın almıştır. Gazetelere göre arazi hazırlıkları bitmiş durumdadır.

Kurul tarafından onaylanan projeye göre, abide bir yeraltı mezarı üstünde Aziz George adına yükselecek bir kilise ile temsil edilecektir. Yeraltı mezarı 5 sagen (6 İngiliz fitine eşit bir Rus ölçü birimi) yüksekliğinde olacaktır. Mermer merdivenli iki girişi olacaktır. Girişte şu yazı bulunacaktır: 'Bu abide İmparator III. Aleksandr'ın emriyle dikilmiştir.'

Mermer merdivenler gümüş kaplamalı bir kubbe ve altın kaplamalı bir haçın bulunduğu eski Rus mimarisine uygun bir kiliseye

³⁴ BOA. Y. PRK. TNF., 3/66.

³⁵ BOA. HR. SYS., 1313/68, Lef 2.

çıkacaktır. Bulgaristan, Doğu Rumeli ve Osmanlı İmparatorluğu içinde toplu mezarlara gömülen savaşçılarımızın bedenlerinden kalanlar, abidenin yeraltı mezarlığına taşınacak ve içinde mermer plaketer üzerine belli başlı savaşların tarihleri, savaş meydanında çarpışan kumandanların, subayların ve kimliği belirlenebilen diğer askerlerin adları kazanacaktır.

Harcamalar, İmparator ve subaylar tarafından yapılan bağışlarla Savaş Bakanlığı'nca tahsis edilen ödenekten karşılanacaktır. Meydan demir çitlerle çevrilecek, ağaçlar dikilecek ve özel bir alan da Rus mezarlığı olarak ayrılacaktır.”

Ayastefanos'ta kilise kisvesi altında bir zafer anıtı inşa edilmekte olduğunu öğrenen Osmanlı hükümeti, buna engel olmak için bir girişimde bulunamadığı gibi yapım çalışmalarına kolaylık sağlamak durumunda kaldı. Örneğin, 21 Haziran 1893 tarihinde alınan bir kararla kilise ve mezarlığın yapımında kullanılmak üzere Halkalı Numune Çiftliği'ndeki taş ocağından alınacak 1.000 metreküp taşın vergiden muaf tutulması sağladı.³⁶

Kilisenin yapım çalışmaları belirli ölçüde tamamlandıktan sonra 1896 Mayıs'ında dağınık haldeki Rus mezarlarının toplanmasına başlandı. Küçükçekmece kazası ile Çatalca sancağı ve Edirne vilayeti sınırları içerisindeki mezarlarda bulunan beş bin kadar askerin kemikleri içi kireç ve florla doldurulmuş özel sandıklara konularak kilise mahzenine nakledildi.³⁷ Cesetlerin toplanması tamamlanınca 10 Temmuz 1897'de Rus Askeri Ataşesi Albay Peçkov başkanlığında Rusya Sefiri Nelidov, askeri delegeler, din adamları ve diğer davetlilerin katılımıyla gömülen askerler için cenaze töreni yapıldı; dualar, ilahiler okundu.³⁸

Bütün bunlar olurken katı bir sansüre³⁹ tabi olan Osmanlı basını, 93 hezimetini hatırlatan Ayastefanos anıtının bir utanç vesilesi olarak yükselişini halktan gizlemeye çalışıyor, zorunlu kalmadıkça gündeme getirmekten kaçınıyordu. Bu yüzden yapılan cenaze töreni de önemsiz bir hadise gibi geçiştirilmişti. İstanbul'un önde gelen gazetelerinden biri olan

³⁶ BOA. BEO., 228/17089.

³⁷ BOA. HR. TH. 174/47.

³⁸ BOA. Y. MTV., 162/107, Lef 1; *Le Moniteur Oriental*, 13 July 1897 (13 Temmuz 1897).

³⁹ Bora Ataman, "Türkiye'de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü", *Marmara İletişim Dergisi*, Sayı 14 (Ocak 2009), s. 21-49.

Tercüman-ı Hakikat'ın bu önemli hadise hakkındaki haberi üçüncü sayfasında yer verdiği "Küçükçekmece'de inşa olunan manastırda dün Rusya'nın İstanbul Sefiri Mösyö de Nelidov ile sefarete mensup diğer bazı zevatın katıldığı bir ruhani ayin yapıldığı haber alınmıştır" cümlesinden ibaretti:⁴⁰

Altı yılda tamamlanan ve bir buçuk milyon rubleye mal olan anıtın resmi açılışı, 18 Aralık 1898'de İmparator II. Nikolay'ı temsilen yüksek rütbeli subaylardan oluşan bir heyetle birlikte İstanbul'a gelen kuzeni Grandük Nikolay Nikolayeviç* tarafından yapıldı. Rusya Sefareti Başpiskoposu Boris'in dokunaklı bir vaaz verdiği törende Osmanlı devlet ricali, Bulgar Prensiği temsilcisi, Sırbistan ve Karadağ nazırları, Balkanlar'ın tüm Slav halklarının delegasyonları, Ortodoks dünyasının temsilcileri, Rus askerî görevlileri ve sefaret çalışanları hazır bulundu.⁴¹

Osmanlı Devleti'nin yarı resmi yayın organı olan ve İngilizce-Fransızca olarak iki dilde yayımlanan "The Oriental Advertiser/Le Monietur Oriental" anıtın açılış törenine geniş yer verdiği halde iç kamuoyuna hitap eden Türkçe gazeteler bu önemli olaya hiç değinmediler. Yıldız Sarayı'ndaki resmî kabulden başlayarak çarşı-pazar gezmelerine kadar, İstanbul'da kaldığı altı gün boyunca Grandük'ün bütün programı günü gününe en ince ayrıntılarına varıncaya kadar yazıldığı halde, anıtın açılışına katıldığından söz edilmedi. Osmanlı basınına göre Grandük'ün İstanbul'u ziyaret etme nedeni; Rusya İmparatoru II. Nikolay'ın dostluk, iyi niyet ve saygılarını Sultan II. Abdülhamit'e bildirmektir.⁴²

Osmanlı Devleti ile varılan uzlaşmaya göre mütevazı bir kilise olarak inşa edilmesi gereken eser, tamamlandığında yüksek ve mazgallı çevre duvarlarıyla görkemli bir abideyi, hatta kaleyi andırıyordu.⁴³ Tüm çevreye hâkim, 1.600 metre karelik bir alan üzerine 45 metre yükseklikte, bazalt taştan yüzyıllara meydan okuyacak kadar sağlam ve dayanıklı bir şekilde inşa

⁴⁰ *Tercüman-ı Hakikat*, 29 Haziran 1313 (11 Temmuz 1897).

* 93 Harbi'nde Rus ordularına komuta eden Grandük Nikolay Nikolayeviç 1891 yılında ölmüştü. Anıtın açılışını yapan Grandük'ün onunla isim benzerliği vardı.

⁴¹ BOA. Y. A. HUS., 391/70; *L'illustration*, 56 Année, No. 2914, 31 Décembre 1898 (31 Aralık 1898), s. 436; *Le Monietur Oriental*, 19 December 1898 (19 Aralık 1898). Haberin Türkçe çevirisi için bkz. Ertunç Denктаş, *a.g.t.*, s. 183-189.

⁴² *Tercüman-ı Hakikat*, 5-11 Kânunuevvel 1314 (17-23 Aralık 1898).

⁴³ BOA. BOE., 856/6418.

edilmişti. Aynı zamanda ince ve zarifti. Altın varaklarla kaplanmış çan kulesinin tepesindeki kristal haç 5,70 metre yüksekliğindeydi.⁴⁴

Durumu görmezden gelmeye çalışan Osmanlı yönetimi, eseri ısrarla “Rus manastırı” ya da “Rus kilisesi” olarak adlandırmaya devam etse de bir anıt olduğu apaçık ortadaydı. L’illustration dergisinin resmi açılış töreni için kullandığı “Le Monument de San Stefano” (Ayastefanos Anıtı) başlığı bu gerçeği bütün dünyaya ilan etmekteydi.⁴⁵ Aynı şekilde kilisenin Galata ve Karaköy’deki kâğıtçı dükkânlarında satılan kartpostallarının üzerinde de “Monument Russe” (Rus Anıtı) ya da “Ayastefanos Rus Kalesi” gibi ifadeler bulunmaktaydı (Resim 1).⁴⁶

Osmanlı hükümeti, rahatsızlık duyduğu halde Rusya ile ilişkilerde kötü etki yaratacağından korktuğu için bahsi geçen kartpostalların satışını bile yasaklayamadı.⁴⁷ Yönetimin bu suskunluğu halkın yüreğine işliyor, Rusya’ya karşı duyulan tarihsel kin ve nefreti inanılmaz derecede körüklüyordu. Anıtın 1897 Kasım’ında kimliği belirsiz kişilerin saldırısına uğraması muhtemelen dipten gelen bu toplumsal tepkinin dışavurumuydu. Fakat Rusya ile ilişkilerin bozulmasından korkan Osmanlı sarayı, manastırın bir yüzünü hedef alan saldırının Ermeniler tarafından kışkırtma amacıyla gerçekleştirildiğini öne sürerek durumu örtbas etmeyi yeğliyordu.⁴⁸

Kazım Karabekir’in “Ayastefanos’taki son mağlubiyetimizin bağrımıza diktiği (...) bir düşmanlık abidesi” olarak nitelendirdiği anıta karşı genç bir subayken duyduğu kin ve öfke bütün bir neslin duygularını temsil eder gibiydi. 1905 senesinde Erkân-ı Harbiye’den mezun olarak kıta hizmetine çıkmaya hazırlanan Karabekir, İstanbul’dan ayrılmadan önce o zamana kadar yalnız fotoğraflarını gördüğü anıtla yüzleşmek istemiş, onu karşısında görünce kendini tutamarak duvarlarını tekmeleyip tükürmüş “Seni mutlaka yıkacağız! İnşallah seni yapanları da beraber” diye haykırmıştı.⁴⁹

⁴⁴ *Le Moniteur Oriental*, 13 July 1897 (13 Temmuz 1897). Eserin mimari özellikleri hakkında ayrıca bkz. Ertunç Denктаş, *a.g.t.*, s. 37-47, 77-81.

⁴⁵ *L’illustration*, 56 Année, No. 2914, 31 Décembre 1898 (31 Aralık 1898), s. 436.

⁴⁶ BOA. DH. MKT., 584/12, Lef 1.

⁴⁷ BOA. BOE., 1939/144728.

⁴⁸ BOA. Y. PRK. EŞA., 28/36, Lef 1.

⁴⁹ Kâzım Karabekir, *Hayatım*, Emre Yayınları, İstanbul 1995, s. 343.

Anıt manastırında görevli Rus rahiplerin demiryolu hatları gibi hassas bölgelerde kuşku çekecek şekilde dolaşmaları da ayrıca rahatsızlık yaratıyordu.⁵⁰

Yükselen toplumsal tepkinin farkında olan Rusların anıtın güvenliği için bir jandarma karakolu kurulmasını istemesi üzerine⁵¹ Sultan II. Abdülhamit, 8 Ekim 1899 tarihinde Ayastefanos manastırı civarında beş altı jandarmaya yetecek bir karakol inşa edilmesi için gerekli emri vererek kendi halkına karşı Rus anıtının jandarmalığını üstlenmek durumunda kaldı.⁵² Ayrıca anıt bekçisine de silah ruhsatı verildi.⁵³

Anıtın bakım ve onarım çalışmaları için de gereken kolaylık sağlandı. 1905 yılında Rusya'dan getirilen tuğla ve çimento gibi inşaat malzemeleri gümrük vergisinden muaf tutuldu.⁵⁴

2. Türk Bayrağını Aşağılayan Kars Anıtının Dikilmesi

Ruslar, Anadolu cephesinde işgal ettikleri topraklardan çekilmeden önce orada hayatını kaybeden bir Rus generali adına Pasinler (Hasankale) yakınlarında bir abide dikmişlerdi.⁵⁵ Özellikleri hakkında bilgi sahibi olamadığımız bu eser anlaşıldığı kadarıyla zafer anıtı olmaktan çok gösterişli bir mezardı. Bu yüzden Rumeli cephesindeki zaferlerini Ayastefanos anıtıyla taçlandırdıktan sonra Anadolu cephesindeki başarılarını da anıtlarıyla gösterdiler.

İlk zafer anıtı, Zivin ve Horum muharebeleri anısına, 1901 yılında küçük bir sınır yerleşkesi olan ve 93 Harbi'den sonra Rus hâkimiyetine geçen Karaorgan'a dikildi. Osmanlı arşivindeki 28 Temmuz 1901 tarihli rapordaki bir kayda göre, üzerinde bir heykel bulunan anıtın etrafına yerleştirilmek üzere Sarıkamış'tan Karaorgan'a 4 adet top gönderilmişti.⁵⁶ Raporda topların

⁵⁰ BOA. HR. TH., 302/65.

⁵¹ BOA. BEO., 1274/95482.

⁵² BOA. DH. MKT., 2255/38, Lef 1.

⁵³ BOA. DH. İD., 94/38.

⁵⁴ BOA. BEO., 2485/186314.

⁵⁵ *Tanin*, 31 Kânunuevvel 1330 (13 Ocak 1915).

⁵⁶ BOA. Y. PRK. ASK., 171/182.

özelliklerinden bahsedilmemiş ise de, muhtemelen bunlar da Petersburg anıtındakiler gibi Osmanlı ordusundan ganimet olarak alınmışlardı.

Karaorgan anıtından sonra Kars'a da bir zafer anıtı dikilmesine karar verildi. 1910 yılında Aleksandr Nevsky Kilisesi'nin (Günümüzde Fethiye Camii) önündeki geniş meydana dikilen Kars anıtı Ayastefanos'taki kadar görkemli değildi, fakat kullanılan semboller açısından ondan daha inciticiydi. Anıt üzerine yerleştirilen tunçtan heykelin ana teması Kars kalesindeki Türk bayrağının indirilip yerine Rus bayrağının dikilmesiydi. Fakat bu sahne Türk bayrağını ve Türklüğü aşağılar şekilde canlandırılmıştı. Gönderiyle birlikte yerinden sökülüp aşağı atılan ay yıldızlı Türk bayrağı, elindeki Rus bayrağını yüksek bir kaya üzerine dikmekte olan Rus askerinin ayakları altında iken uçarak gelen çift başlı Rus kartalının gaga ve pençeleriyle parçalanmaktaydı (Resim 2).⁵⁷

Kars anıtın inşasında da Petersburg ve Karaorgan anıtlarında olduğu gibi Türk ordusundan ganimet olarak alınan toplar kullanılmıştı. Kare planlı kaidenin köşelerine, üzerlerindeki yazılar ve tuğralar görünecek şekilde birer tunç top yerleştirilmişti. Kaidenin her bir yüzüne ünlü Rus generallerinden birinin madalyon biçimindeki resmi asılmıştı. Onların altına da üzerlerinde Kars'ın zaptında görev alan birliklerin isimleri ve numaraları yazılı olan tunçtan levhalar çakılmıştı.⁵⁸ Kaidenin ön yüzü 93 Harbi'nde Anadolu cephesindeki Rus ordusuna komuta eden Grandük Mihail Nikolayeviç'in madalyonuna ayrılmış ve altına "Kars kalesi Türklerden alınırken canlarını yiğitçe feda eden Rus askerlerinin anısına-1877" ibaresi kazınmıştı.⁵⁹

Anıt kaidesinin etrafı birbirine ağır zincirlerle bağlanmış Türk toplarıyla çevrilmişti. Zincirlerin tutturulması için köşelere yerleştirilen birer çift top üzerine pençelerini namlulara geçirmiş tunçtan dökülmüş çift başlı iri Rus kartalları kondurulmuştu.⁶⁰

Anıtın resmi açılış töreni, büyük bir heyetle Tiflis'ten Kars'a gelen Kafkasya Genel Valisi Vorontsov-Daşkov tarafından, şehrin zapt edilisinin

⁵⁷ BOA. HR. SYS., 1229/8, Lef 2; Fahrettin Erdoğan, *Türk Ellerinde Hatıralarım*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 47.

⁵⁸ Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında Hatıralar ve Tahassüsler*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul 1919, s. 51.

⁵⁹ *Tasvir-i Efkâr*, 27 Nisan 1334 (1918).

⁶⁰ Ahmet Refik, *a.g.e.*, s. 51.

33. yıldönümüne denk getirilerek 19 Kasım 1910 tarihinde yapıldı.⁶¹ Köy muhtarlarına varıncaya kadar vilayetteki bütün görevlilerin orada hazır bulunması istenerek törene büyük bir kalabalığın katılması sağlandı. Heykeli dikilen, yani Türk bayrağını Kars kalesinden indiren Rus askeri de tören alanındaydı.

Kars sancağı 93 Harbi'nden sonra Ruslara bırakılmış olsa da Sultan Alparslan'dan beri sekiz buçuk asırlık kadim bir Türk yurduydur. Bu yüzden Rus anıtının oraya dikilmesi Osmanlılar açısından ayrıca üzücü oldu. Resmi açılış törenini içi kan ağlayarak izlediği anlaşılan Kars Şehbenderi Ömer Cemalettin Bey, gördüklerini ve hissettiklerini ertesi gün Hariciye Nezareti'ne şöyle rapor etti:⁶²

"Yapımı üç yıl önce tamamlandığı halde şimdiye kadar resmi açılış yapılmamış olan kilise ile bir seneden beri devam eden inşaa çalışmaları tamamlanmış bulunan iğrenç abidenin resmi açılış töreni, ayın 18'inci Cuma günü akşamı alafranga saat 6'da özel trenle Kars'a gelip ertesi günün akşamı gece yarısından bir saat sonra dönmüş olan Kafkasya Genel Valisi'nin huzurunda, Cumartesi günü öğleden sonra saat 2 dolaylarında takdis töreninin ardından kaleden 21 pare top atışıyla yapılmıştır. Birkaç güne kadar takdim edilecek fotoğraflarında da görüleceği üzere komşu ve dost bir büyük devletin değil, hatta zerre kadar iyi niyetten mahrum, nezaketten hiç nasiplenmemiş en düşman ve en bedevî bir kavmin bile hatırına getiremeyeceği ve yapmaktan utanıp sıkılacağı derecede bir kötü niyetle sevgili ve mukaddes bayrağımızı açıkça aşağılanmakta olan ve her nedense muharebenin sona ermesinden otuz üç yıl sonra sevgili vatanımızın yanı başına dikilmiş olan uğursuz ve iğrenç heykelin açılış töreninde Tiflis Eksarhı'nın takdis ve dualarından başka bir konuşma yapılmamış veya her şeyi açıkça dile getiren bir heykel karşısında ayrıca konuşmaya gerek görülmemiştir. Söz konusu törende hazır bulunmak üzere Eçmiyazin Ermeni Katogigosu İzmirliyan Efendi hazretleri de davet edilmiş ise de geçerli bazı gerekçeler sunarak davete katılmamıştır."

⁶¹ BOA. HR. SYS., 1229/8, Lef 2.

⁶² BOA. HR. SYS., 1229/8, Lef 3.

Tarihsel öneme sahip bir hadise olarak görüldüğünden anıtın açılış töreni Ruslar tarafından filme de alındı. Vorontsov Daşkov'un kalabalık heyetiyle zafer takının altından geçerek tören alanına girişini gösteren kaydın erişime açık 4 dakikalık bölümü⁶³ törenin içeriği ve anıtın özellikleri hakkında önemli ayrıntılar içermektedir.

Kars anıtının açılışı Rus basınında geniş yer bulurken Türkiye'de derin bir sessizlikle karşılandı. O sırada ülke yönetimine hâkim olan İttihatçılar da tıpkı 1909'da tahttan indirdikleri Sultan II. Abdülhamit gibi Rusların kaba ve düşmanca hareketini sessizce kabullendiler. Devletin ve milletin manevî şahsiyetini rencide eden bu yakışsız tavrı protesto bile edemediler. İttihatçıların yayın organı Tanin gazetesi, bu onur kırıcı olayı kamuoyundan saklamaya çalıştı; ne anıttan ne de açılış töreninden söz etti. Yalnız, İslamcı çizgiyi temsil eden Sırat-ı Mustakim mecmuası "Kars Kalesinin Türklerden Zaptı Şenlikleri" başlığı altında Türk bayrağına yapılan saygısızlığa değinmeden olayı yorumsuz olarak yazdı:⁶⁴

"Rus gazetelerinde yazıldığına göre bu günlerde Kars kalesi içinde Rusların Osmanlılarla Kars için ettikleri 1828, 1854, 1877 muharebelerini hatırlamak üzere yapılmış bir abidenin açılış töreni münasebetiyle büyük şenlikler yapılmıştır. Kafkasya'da hükümdar kaymakamı olan zat ile ruhanî reisler törende hazır bulunmuşlardır. Kars muharebelerine dair konferanslar verilmiştir."

O sırada Kars'ta yaşayan ve bölgeyi yakından tanıyan Fahrettin (Erdoğan) Bey'in gözlemlerine göre Kars anıtı, Osmanlı Devleti'nden zorla koparılan topraklarda Rus hâkimiyetini benimsemek istemeyen Türk halkının azmini kırmak amacıyla dikilmişti. Fakat tam tersi bir etki yaratmış, Türk bayrağına yapılan saygısızlık, bölge halkının Rusya'ya karşı daha kararlı bir mücadeleye girişmesine neden olmuştu.⁶⁵

⁶³ <https://www.youtube.com/watch?v=SQZ-fZUBdyY>, (Erişim, 10.03.2021.).

⁶⁴ *Sırat-ı Mustakim*, Cilt 5, Adet 119 [Kânunuevvel 1326 (Aralık 1910)], s. 255.

⁶⁵ Fahrettin Erdoğan, *a.g.e.*, s. 47-48.

3. Ayastefanos Anıtının Organize Halk Hareketiyle Yıkılması

Türk toprakları üzerindeki yayılmacı emellerinden vaz geçmeyen Rusya'nın⁶⁶ Ayastefanos ve Kars'ta anıtlaşan haddi aşan tavrı karşısındaki suskunluk 1. Dünya Savaşı'na kadar sürdü. O zamana kadar sessizce biriktirilen kin ve nefret bir volkan gibi patlayarak açığa çıktı. Sultan Mehmet Reşat, 2 Ağustos 1914'te Almanya ile imzalanan gizli ittifakın verdiği güvenle, 11 Kasım 1914'te Rusya ile müttefikleri olan İngiltere ve Fransa'ya karşı cihad-ı ekber ilan etti. Yeryüzündeki bütün Müslümanlar için bu üç devlete karşı savaşmanın dini bir yükümlülük olduğunu bildirdi.⁶⁷

İlan edilen cihada toplumsal destek sağlamak amacıyla 14 Kasım Cumartesi günü büyük bir gösteri yapılması planlandı. Basın yoluyla halka ilan edilen söz konusu program kapsamında önce Fatih Camii'nde cihat fetvaları okunacak, sonra hep birlikte Harbiye Nezareti'ne, Babıali'ye, Almanya ve Avusturya elçiliklerine gidilerek cihadı destekleyen konuşmalar yapılacaktır. Oradan gruplar halinde dağılan kalabalık şehrin muhtelif yerlerinde sevinç gösterileri düzenleyecektir.⁶⁸

Açıkça duyurulmamış olmakla birlikte 93 mağlubiyetini hatırlatan onur kırıcı Ayastefanos anıtı da bu program kapsamında yıkılması kararlaştırılmıştı. Turan gazetesi, İttihat ve Terakki Hükümeti'nce gayri resmi olarak alınan⁶⁹ bu kararı programdan bir gün önce "Göğsümüzde Bir Mezar Taşı" manşetiyle kendi fikriymiş gibi açıkladı:⁷⁰

"Evet, bu yalnız, bize korkunç ve büyük bir felâketi hatırlatan bir abide değil aynı zamanda ve özellikle göğsümüzde, ta kalbimizin çarptığı noktaya bir zalim ve haydut pazısının diktiği kocaman bir mezar taşıdır. Dünya tarihinde örneği görülmemiş bir suikasti, havsala yakan bir cinayeti işlemek; Müslümanlığı onun yegâne önderi ve koruyucusu olan Türkleri kahrederek öldürmek için "step"lerden kalkıp gelen sonsuz bir canavar sürüsü, Grandük Nikolay ordusu

⁶⁶ Sean McMeekin, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 54-55.

⁶⁷ *Sabah*, 31 Teşrinievvel 1330 (13 Kasım 1914).

⁶⁸ *Sabah*, 1 Teşrinisani 1330 (14 Kasım 1914).

⁶⁹ BOA. DH. EUM. AYŞ., 17/75, Lef 12.

⁷⁰ *Turan*, 31 Teşrinievvel 1330 (13 Kasım 1914).

tarafından Edirne'ye kadar bütün aziz topraklarımızı kana buladıktan, orada her şeyi yok ettikten sonra –Müthiş Hatıra!- İstanbul eteklerine gelmiş ve artık senelerden beri hayatını zerre zerre tükettiği zavallı kurbanın, Türklüğün son nefesini verdiğiğine emin olan büyük bir sevinç çılgılığı içinde Ayastefanos'a Rus abidesi denilen kocaman taşı dikmişti. Bu, öldürülen Türklüğün mezar taşıydı.

Hunhar olduğu kadar gafil Grandük aldanmıştı. Hayır, Türk ağır bir yara almış, fakat ölmemişti. İşte İstanbul eteklerinde onun defnettiği Türk bugün sağdır. İşte Çar dünkü kurbanının önünde bugün titremektedir. İşte bugün Ayastefanos'taki, daha doğrusu göğsümüzdeki kocaman mezar taşının büyük bir kuvvetle yere yıkılacağı, parça parça edileceği dakika gelmiştir. Temenni ederiz ki hükümet Türk gençlerine, her işte olduğu gibi, rehber olsun, bu kocaman mezar taşını, yarın doğacak zafer güneşi görmesin."

Seferberliğin ilanından beri gazeteler katı bir sansüre tabi olduğundan⁷¹ bu tür hassas konuların hükümetin onayı ya da talimatı olmaksızın basın yoluyla dile getirilmesi mümkün değildi. Bu yüzden Turan gazetesinin yukarıdaki yazısı ertesi gün olacakların, yani Ayastefanos'taki Rus anıtının hükümetin organize ettiği bir halk hareketiyle yıkılacağına habercisiydi.

Beklendiği gibi de oldu. Ertesi gün Fatih Camii avlusunda cihat fetvalarının okunmasından sonra 50 bin kişilik⁷² büyük bir kalabalık Bayezid Meydanı'na doğru yürüyüşe geçti. Orada ikiye ayrılan kalabalığın bir kısmı Babiali ve sefaretlere doğru yürümeye devam ederken, diğerleri Rus anıtını yıkmak üzere Ayastefanos'a yöneldi. Gerçi, o tarihte Genel Karargâh İstihbarat Şube Müdürü olan Kâzım Karabekir'in Bayezid Meydanı'ndaki gözlemlerine göre kalabalık söylendiği kadar büyük değildi, yürekte gelen bir heyecan da yoktu. Her şey, tahmin ettiği üzere usulen tertiplenmişti, polisler ve bu tür gösterilere birkaç kuruş karşılığında katılmayı alışkanlık haline getirenler dışında halktan kimse yoktu.⁷³

⁷¹ *Sabah*, 25 Temmuz 1330 (7 Ağustos 1914).

⁷² Ziya Şakir, *1914-1918 Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?*, Muallim Fuat Gücüyener Anadolu Türk Kitap Deposu, İstanbul 1944, s. 99-102.

⁷³ Kâzım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik*, 2. Cilt, Emre Yayınları, İstanbul 1995, s. 395.

Hükümetin anıtın yıkımını resmen üstlenmeme nedeni, hadisenin toplumsal tepki sonucu meydana geldiği izlenimi yaratarak cihat ilanına ve hükümetin savaş politikalarına daha fazla toplumsal destek sağlamaktı. Bu yüzden anıtın yıkımını gerçekleştirecek olan istihkâm bölüğü, 2. Ordu Komutanı ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın emriyle, Küçükçekmece sırtlarında yapılacak tatbikat bahanesiyle bir gece öncesinden ant yakınlarındaki bölgeye sevk edilmişti.⁷⁴

14 Kasım sabahı saat 08.30'dan itibaren İstanbul Polis Müdür-i Umumisi Bedri Bey nezaretinde süngülü jandarmalar ve polisler tarafından kuşatılan anıta görevliler dışında kimsenin girmesine izin verilemedi.⁷⁵ İçerideki değerli eşyalar Bedri Bey'in emriyle kamyonlara yüklenip Polis Müdüriyeti'ne gönderildi. Anıtın pirinçten yapılmış altın yaldızlı maketi, kuleye asılı büyük çan ile daha küçük diğer çanlar, al yeşil dekorasyonlu gümüş üzerine altın yaldız kaplı iki değerli İncil, buhurdanlar, şamdanlar ve bir takım kitaplar bu değerli eşyalar arasındaydı.⁷⁶

Saat 10.00'a geldiğinde anıtın boşaltılması tamamlanmış, şafakla başlayan askerî tatbikat da sona ermişti. Cemal Paşa tatbikatı değerlendirmek bahanesiyle bütün subayları anıtın karşısında toplamış, civardaki tepelere çıkarak tatbikatı seyreden köylüler de oraya gelmişlerdi. Usulen tatbikat hakkındaki tenkitlerini tamamladıktan sonra sözü 93 Harbi'ne getiren Paşa'nın⁷⁷ konuşmasını tamamlamasının ardından istihkâm bölüğünün yerleştiği dinamit kalıpları patlatılarak anıtın çan kulesi aşağıya indirildi.⁷⁸

Patlamanın ardından halkın içeriye girmesine izin verildi. Önce binanın ahşap aksamı ateşe verildi. En yüksek yerlerine kadar çıkılarak Osmanlı bayrakları dikildi, davullar çalındı.⁷⁹ Fakat kale gibi sağlam olduğundan yıkımı sanıldığı kadar kolay olmadı. Gün boyu sadece merdivenleriyle dış

⁷⁴ Kâzım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik*, s. 383.

⁷⁵ BOA. DH. EUM. AYŞ., 17/75, Lef 12.

⁷⁶ *Tanin*, 2 Teşrinisani 1330 (15 Kasım 1914).

⁷⁷ Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 102.

⁷⁸ Kâzım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik*, s. 395. Karabekir, patlamanın 18 Kasım'da gerçekleştiğini belirtse de tarih konusunda yanıldığı anlaşılmaktadır. Anıtın 17 Kasım'da yayımlanan bir fotoğrafında kulenin 18 Kasım'dan önce yıkılmış olduğu görülebilmektedir. Bkz. *Tasvir-i Efkar*, 4 Teşrinisani 1330 (17 Kasım 1914).

⁷⁹ *Tanin*, 2 Teşrinisani 1330 (15 Kasım 1914).

duvarları tahrip edilebildi. Yıkım çalışması binlerce kişinin katılımıyla ertesi gün de devam etti.⁸⁰

Olayın kendiliğinden gelişen halk hareketi olduğu izlenimine zarar vermemek için yıkımın bir askeri birlik tarafından dinamit kalıpları kullanılarak yapıldığı basına yansıtılmadı. Yalnız patlama ânı dâhil olmak üzere yıkımın bütün aşamaları Ali Enis Bey ve Bahaeddin Ramizade (Foto Resna) tarafından çekilen fotoğraflarla belgelendi.⁸¹

Bahaeddin Ramizade'nin kulenin yıkımından sonra çektiği fotoğraf, hükümetin etkili propaganda aygıtlarından olan Donanma mecmuasına kapak resmi yapıldı. Üzerinde "Milli intikam-Ayastefanos'ta Rus abidesinin hedmi 3-5 Teşrinisani 1330 (16-18 Kasım 1914)-Foto: Resna" ibaresi bulunan fotoğrafın altına "Abide-i Sernigün (Tepetaklak Abide): Uğursuz 93 Harbi'nin lanetli hatırası şimdi her tarafta bozguna uğramış Rus ordularının perişan bir örneği halinde yere serilmiş bulunuyor" diye yazıldı (Resim 3).⁸²

Patlama ânının filme alındığı da söylenmekte ise de şimdiye kadar böyle bir kayda ulaşılamadığından bu iddia pek inandırıcı değildir. İlk defa 1946 yılında Türk sinema tarihi üzerine yapılan bir çalışmada⁸³ yer verilen söz konusu iddia, daha sonra Türk sinema tarihinin kurucu isimlerinden Nurullah Tilgen tarafından herhangi bir kanıt gösterilmeden aşağıdaki gibi detaylandırılmıştır:⁸⁴

"İspanyol filmciliğiyle çağdaş olan Türk filmciliği 'Ordu Film Alma Merkezi' tarafından çevrilen bir aktüalite filmle başlar. Bu 1876 yılında Yeşilköy'e kadar gelmiş olan Rus ordusunun orada hava meydanı tarafındaki bir tepeye hayır müessesesi adı altında inşa ettikleri muazzam abidenin yıkılmasıdır.

300 metre uzunluğunda olan bu film 14 Kasım 1914 tarihli Cumartesi günü sabahı saat 8.30'da abidenin yıkılmasını tasvir etmektedir. Hamidiye zırhlısının topları bir müddet onu denizden

⁸⁰ *Tasvir-i Efkâr*, 3 Teşrinisani 1330 (16 Kasım 1914).

⁸¹ Roni Margulies, "Rus Kilise Abidesinin Yıkılışı", *Toplumsal Tarih*, Sayı 1 (1 Ocak 1994), s. 41.

⁸² *Donanma*, Numara: 74 [26], 28 Kânunuevvel (Aralık) 1914, s. 401.

⁸³ Rakım Çalapala, *Filmlerimiz*, Yerli Film Yapanlar Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1946, s. 4.

⁸⁴ Nurullah Tilgen, "Türk Filmciliği: Dünden Bugüne (1914-1953)", *Yıldız*, Cilt 2, Sayı 30 (1953), s. 16.

dövmüşler fakat bir taşını bile yıkmaya muvaffak olamayınca sağ tarafı dinamitle uçurulmuş ve bu şekilde yıkmak imkânı hâsıl olmuştur. Abidenin yıkılmasını filme alma işi Sascha Film adında bir Viyana şirketine verilmiş, fakat yabancı tebaasından hiçbir kimsenin abidenin civarına yaklaşmaması emredildiğinden 'Fuat Özkınay' adında bir film amatörü tecrübe edilmiş ve sonra da ona birkaç ay süren faaliyetle filme alınmıştır."

İçerisinde tarihsel gerçeklere uymayan öğeler barındıran bu görüşün takipçileri, kişisel anekdotlara ve rivayetlere dayanarak filmin çekildikten sonra kaybolduğunu kanıtlamaya çalışmış iseler de Türk sinema tarihi üzerine yapılan son çalışmalar, bu iddiaları haklı olarak kuşkulu bulmakta ve Türk sinemasına milliyetçi bir kahramanlık hikâyesi inşa etme çabası olarak değerlendirmektedir.⁸⁵

Anıttan geriye kalan enkaz aylar süren bir çalışmanın ardından Şehremaneti'nce 207.741 kuruş harcama yapılarak ortadan kaldırıldı.⁸⁶ Başlangıçta mahzenlerindeki Rus askerlerine ait kemiklerin toplanıp askerî müzeye kaldırılması⁸⁷ söz konusu edilmiş ise de anlaşıldığı kadarıyla sonradan buna aldırın olmadı; onlar da enkazla birlikte kaldırılıp yok edildi. Enkazın bir kısmı 1915 yılı sonlarında yapımına başlanan Tayyare Mektebi camiinin inşaatında kullanıldı. Okul idaresine 30 bin tuğla, yeteri kadar mermer ve okul bahçesine dikilmek üzere 150 fidan verildi.⁸⁸ Ağaçlarına varıncaya kadar kökünden sökülüp bütün izleri yok edilen anıtın boş kalan arazisine 1916 yılında bir askeri nakliye deposu inşa edildi.⁸⁹ Söz konusu depo terk edilmiş olarak halen yerinde durmaktadır.⁹⁰

⁸⁵ Dilek Kaya, "Kırık Bir İlk Hikâyesi: Türk Sinemasının 100. Yılına Dair", *Sinecine*, Cilt 5, Sayı 2 (Güz 2014), s. 113-120; Neziir Erdoğan, "Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Sinema Üzerine Yapılmış Tarih ve Tarihyazımı Çalışmalarına İlişkin Bir Literatür Değerlendirmesi (1946-2020)", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 18, Sayı 36 (2020/2), s. 476-480; Barış Saydam, "Türkiye'de Sinema Tarihyazımının Gelişim Süreci", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 18, Sayı 36 (2020/2), s. 428-430.

⁸⁶ BOA. DH. İ. UM. EK., 108/65, Lef 10.

⁸⁷ *Tanin*, 2 Teşrinisani 1330 (15 Kasım 1914).

⁸⁸ BOA. DH. UMVM., 85/70, Lef 2.

⁸⁹ BOA. DH. İ. UM. EK., 108/65, Lef 19.

⁹⁰ Ertuñ Denktaş, *a.g.t.*, s. 96-97.

Rusya'nın tarihsel emelleri uğruna hayatını kaybeden 5 bin Rus askerine ebedi istirahatgâh olmak üzere inşa edilen anıtın, aradan sadece 16 yıl geçtikten sonra bu şekilde kökünden sökülüp atılması, Ruslar açısından en az dikilirken Türkiye'de olduğu kadar incitici olmuş olmalıydı. Fakat İstanbul'da onların acısını umursayan yoktu. Tanin; "Senelerden beri bütün Müslümanların kalplerini yakan iğrenç Moskof heykeli dün yıkıldı, inşallah, yarın Çar'ın saltanat sarayları da yerle bir edilecektir!" diye yazıyordu.⁹¹ Tasvir-i Efkâr "Abide-i Melanet" başlığı altında Rus abidesinin uğursuz hatırasını anımsatan Ayastefanos isminin de değiştirilmesi gerektiğini öne sürüyordu.⁹²

Sanki İstanbul yeniden fethedilmişti! Anıttan sökülüp müzeye kaldırılan biri çok büyük, diğerleri daha küçük dört adet çanın İstanbul'un fethi sırasında Haliç'i kapatan meşhur Bizans zincirinin yanına konularak sergilenmesi bu düşünceyi yansıtıyordu.⁹³

14 Kasım akşamı heyecan iyice artmış, karanlıktan yararlanan bazı kimseler bir süre önce Rus vatandaşlığına geçen Mıgırdıç Tokatlıyan'ın⁹⁴ otel ve gazinosuna saldırarak eşyalarını kırıp dökmeye başlamışlardı. Neyse ki, işin renginin değişmeye başladığını fark eden güvenlik güçleri, olaya hemen müdahale edip suçluları yakalayıp vahim sonuçlar doğurabilecek bu tür saldırıların önünü almayı başardılar.⁹⁵

4. Moskof Taşı ve Hasankale Rus Abidesinin Yıkılması

Artık Rusları anımsatan hiçbir şeye tahammül edilemiyordu. Tam da bu sırada, 81 yıldır Beykoz'da durmakta olan Moskof Taşı da bu öfke selinin hedefi oluverdi. Tasvir-i Efkâr, 20 Kasım'da "Bir Nişane-i Şeamet Daha!"

⁹¹ *Tanin*, 2 Teşrinisani 1330 (15 Kasım 1914).

⁹² *Tasvir-i Efkâr*, 3 Teşrinisani 1330 (16 Kasım 1914). İttihat ve Terakki hükümeti isim değişikliği önerisine ilgi göstermemiş, Ayastefanos'un ismi 1925 yılında Yeşilköy olarak değiştirilmiştir. BCA., 230/39/54/7.

⁹³ *Tasvir-i Efkâr*, 7 Teşrinisani 1330 (20 Kasım 1914).

⁹⁴ Ümit Baki Erdem-Murat Hanılçe, "Mıgırdıç Tokatlıyan, Tokatlıyan Otelleri, Gazinosu ve Lokantası -Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Belgelerine Göre-", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (2019, Ek Sayı 1), s. 1377.

⁹⁵ *Tasvir-i Efkâr*, 2 Teşrinisani 1330 (15 Kasım 1914).

başlığı altında Osmanlı haysiyetini rencide eden bu taşı da Ayastefanos abidesi gibi tepetaklak etmenin tam zamanı olduğunu yazdı.⁹⁶

Ertesi gün Beykoz'da da Ayastefanos'takine benzer bir organizasyon gerçekleştirildi. Cihat fetvalarının okunmasından sonra Rusya ve İtilaf devletleri aleyhine heyecanlı konuşmalar yapıldı. Galeyana getirilen ahali yaklaşık üç metre yüksekliğindeki Moskof Taşı'nı parçalamaya sevk edildi. Koca kaya parçası özellikle Vaniköy Rehberi İttihad-ı Osmanî Sultanisi öğrencilerinin gayretiyle tahrip edildi.⁹⁷ Üzerindeki Rusça ibare tümüyle kazındı, Türkçe dörtlük de okunmaz hale getirildi.⁹⁸

Bütün gözler yıkılacak yeni bir Rus abidesi arar gibiydi. Derken, beklenen haber Erzurum'dan geldi. Erzurum'da çıkan Albayrak gazetesinin 93 Harbi'nde ölen bir Moskof generali adına Hasankale'de dikilen abidenin hâlâ göz önünde olmasından yakınması üzerine Tanin "bunun hemen kökünden sökülmesini Pasinler ahalisinden rica ediyor" diye yazdı.⁹⁹ Sonrasında yaşananları henüz bilemesek de bugün yerinde olmadığına göre, önceki tecrübelerimize dayanarak onun da bir organize halk hareketiyle parçalanarak yok edildiğini tahmin etmek zor olmayacaktır.

5. Kars'ı Ele Geçiren Türk Ordusunun Rus Zafer Anıtını Yıkması

Ayastefanos anıtının yıkımına öncülük eden Turan gazetesi, 31 Kasım'da Hüseyin Ragıp'ın "Kars'taki Boynu Bükük Hilâl" başlıklı kışkırtıcı yazısıyla Kars'taki Rus anıtını da hedef tahtasına yerleştirdi. Yavuz Sultan Selim'in kutsal hatıralarını sinesinde saklayan Kars'ı zorla koparıp alan vahşi Moskof askerlerinin, şehrin sokaklarında Türk ve İslâm kanlarından ırmaklar akıttığını, o günden beri Kars'ın derin inlemelerinin hiç dinmediğini, imdat dileyen mazlum ve yanık sesinin hiç kesilmediğini ifade ettikten sonra sözü Kars anıtına getirerek şöyle yazdı:¹⁰⁰

"Deli Petro'nun hain milleti Kars'ı aldıktan, Kars'ı çaldıktan sonra, şehrin en güzel bir yerine, tıpkı Ayastefanos'taki gibi, büyük bir abide

⁹⁶ *Tasvir-i Efkâr*, 7 Teşrinisani 1330 (20 Kasım 1914).

⁹⁷ *Tasvir-i Efkâr*, 9 Teşrinisani 1330 (22 Kasım 1914).

⁹⁸ Fatih Ünal, "a.g.m.", s. 202.

⁹⁹ *Tanin*, 31 Kânunuevvel 1330 (13 Ocak 1915).

¹⁰⁰ *Turan*, 18 Teşrinisani 1330 (31 Kasım 1914).

kurmuştu. Fakat bunun buradakinden daha başka, göze batan nişaneleri vardı: Büyük abidenin ta yukarısına boynu bükük, yüzü solgun bir Osmanlı bayrağı, senin al bayrağın çakılmıştı; bunun üstünde saldırmaya hazır bir yırtıcı kuş vardı ki, iri gagasıyla bayrağımızın nurlu ay yıldızını didiklemek, parçalamak üzere bulunuyordu. Ve işte kardeşim, Kars'ın senelerden beri elem ve hicran ile inleyen kalbi bu yırtıcı kuzey kuşunun didiklemeleri altında bitkin düşmüş bu bayrak, Kafkas Dağları'nın semalara yükselen tepelerinden, geniş sırtlarından aşarak kulaklarımıza kadar gelen imdat nidalarıyla seni, Türkleri ve İslâm ordusunu çağırıyor.”

Yazının son paragrafı Kafkas cephesindeki Türk askerlerine hitap ediyor ve onları Kars'ın intikamını almaya çağırıyordu:

“Buradaki ırkdaşların ak sinesinde milli haysiyet ve vakarımızla eğlenen, gözlerimize batan Rus abidelerini yıkarken, sen de kardeşim, bulunduğun harp safından daha ilerilere, daha uzaklara giderek 19 Kasım gecesi faciasının müthiş intikamını, Türklüğün ve İslâmiyet'in sana emrettiği korkunç intikamı al... Kars'ın ıssız sokaklarında, birer birer kesildikten, şehit edildikten sonra başları Kazak mızraklarının ucunda dolaştırılan zavallı Türk analarının, milletin bu öz günlerini göremeden intihar eden yüksek duygulu kardeşlerinin intikamını al, ruhlarını şad et... Milliyetinin, kalbini ateşleyen ilâhî ışığı Kars'ın ufuklarına nur ve ziya verirken, elinde ve başında taşıdığın ay yıldızlı al bayrağın mukaddes Turan diyarının nihayetsiz semalarını pembe gölgelerine boğsun.”

Celal Sahir (Erozan) de Türk Yurdu dergisinde çıkan “Kafkas Türküsü” şiirindeki dizeleriyle aynı hedefi gösteriyordu:¹⁰¹

Başında bir topuz gibi Moskof'un eli,
Bağrında bir hançer gibi Kars'ın heykeli,
Kaç muharrem geçti böyle sine döveli?

Kars anıtını yıkmak, Ayastefanos anıtını yerle bir etmek kadar kolay olmayacaktı. Onu yıkmak için önce Rus ordusunu yenmek gerekiyordu. Türk ordusunun 12 Kasım 1914'de Köprüköy'de Ruslara karşı üstünlük sağlaması,

¹⁰¹ *Türk Yurdu*, Yıl 3, Cilt 7, Sayı 1 (11 Kânunuevvel 1330), s. 369-370.

bütün Kafkasya'nın ele geçirileceğine dair büyük umutlar doğurmuş ise de beklenen sonuç elde edilememiştir.

22 Aralık'ta Sarıkamış harekâtı başladığında Kafkasya'daki Rus zulmünün sembolü olarak görülen Kars heykelinin yerle bir edileceğine olan inanç çok daha güçlüydü. Bu inancın etkisiyle Turan gazetesi Celal Sahir'in yukarıdaki şiirini Türk Yurdu'ndan iktibas ederek tekrar yayımladı.¹⁰² Sarıkamış harekâtının büyük bir hezimetle sonuçlanması bile beslenen umutları söndürmeye yetmedi. Kars'ın alınmasına, bir Türk askerinin Rus askeri heykelinin omuzlarına çıkartılarak Türk bayrağının dalgalandırılmasına ahdedildi.¹⁰³

Bolşevik ihtilaliyle sarsılan Rus ordusunun 18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi'ni imzalayıp Kafkasya'dan çekilmesi, beslenen umutların yeşermesine, verilen ahdin yerine getirilmesine fırsat verdi. Ermenilerin Rus ordusunun boşalttığı yerlerde Müslüman ahaliye yönelik katliamlara girişmesi üzerine 12 Şubat 1918'de başlatılan Türk ileri harekâtı başarıyla devam ederken Ruslar 3 Mart 1918'de imzaladıkları Brest-Litovsk Anlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum'u iade etmeyi kabul ettiler.¹⁰⁴

Türk ordusu 40 yıl önce terk ettiği toprakları geri almak üzere ilerlemeye devam etti. Albay Kazım Karabekir komutasındaki kuvvetler 25 Nisan'da Kars önlerine ulaştı. Direnmeyi göze alamayan Ermeniler, şehri, tabyalarındaki 860 top ve çok miktarda mühimmatıyla birlikte teslim ederek Gümrü'ye çekildiler. Bütün şehir ve etrafındaki tabyalar Türk bayraklarıyla donatıldı.¹⁰⁵ Ancak iki gün sonra Sultan Reşat'ın tahta çıkışının yıldönümü olduğundan ona bir hediye olmak düşüncesiyle şehrin ele geçirildiği resmi olarak 27 Nisan'da açıklandı.¹⁰⁶

Şehre giren Kâzım Karabekir'in ilk işi Türk bayrağını aşağılayan anıtın tepesindeki Rus askerinin kafasını kopartmak oldu. İleride Türklüğü temsil edecek şekilde düzenlemek niyetinde olduğundan anıtın geri kalan kısmına dokunmadı. Fakat Grup Komutanı Şevki Paşa, heykelin bu haline bile

¹⁰² *Turan*, 22 Kânunuevvel 330 (4 Ocak 1915).

¹⁰³ Fahrettin Erdoğan, *a.g.e.*, s. 176.

¹⁰⁴ Selma Yel, *Yakup Şevki Paşa ve Askerî Faaliyetleri*, AKDYYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002, s. 36-50.

¹⁰⁵ Kâzım Karabekir, *Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik (Sarıkamış Kars ve Ötesi)*, 4. Cilt, Emre Yayınları, İstanbul 1995, s. 216.

¹⁰⁶ *Âti*, 27 Nisan 1334 (1918).

tahammül edemeyerek dinamitle uçurulmasını emretti.¹⁰⁷ Patlamadan önce bir asker elinde Türk bayrağıyla Rus askeri heykelinin omuzlarına çıkarılıp fotoğrafları çekildi.¹⁰⁸

15 Mayıs'ta Kars'ı ziyaret eden Ahmet Refik (Altınay), parçaları etrafa saçılmış olan anıtı şöyle tasvir etmiştir:¹⁰⁹

"Heykel, kahraman ordumuzun son darbesiyle parçalanmış. Rusların kahramanlık timsali büyük bir heyula, kolu kopmuş, ayağı kırılmış, bayrağı parçalanmış, taşlar üzerinde yatıyor. Abidenin yalnız kaidesi sivri bir kaya, etrafında da Sultan Abdülmecit devrinin topları kalmış. Kayanın altındaki dört köşe kâgir duvarların her köşesine bir top konmuş. Bu topların üçü 1271 (1855-1856), biri 1274 (1858-1859) tarihli her biri 9 çapında, 23 kantar ağırlığında. Numaraları 370, 372, 526, 379. Üzerlerinde Sultan Abdülmecit Han'ın tuğraları var. Heykelin kaidesi etrafındaki kanatları kırılmış tunç kartallar, sarı tozlar, birçok Rusça harfler, üzerinde Rusça yazılı tunç levhalar, madalya şeklinde tunçtan general resimleri parça parça yerlerde yatıyor."

Şehirleri anıtsal binalar ve heykellerle donatmaya önem veren Ruslar, Kars'ı ele geçirdikten sonra Baltık mimarisine göre yeniden inşa etmiş, geniş caddeler ve meydanlar açmışlardı.¹¹⁰ Bu meydanlardan birine de Kars'ı zapt eden Rus generalinin tahminen 70 yaşlarında, kır bıyıklı, traşlı, iri ve uzun cüsseli, başında şapka, belinde palaska ve kütüklükleri olan tunçtan heykelini dikmişlerdi. General, yukarıya kaldırılmış elleriyle insan olduğu anlaşılan bir cismi tutmaktaydı. Şehir Türk kuvvetlerinin eline geçince bu heykel de dizlerinin altından koparılarak yerinden söküldü.¹¹¹

Akıbeti hakkında şimdilik bilgi sahibi olamadığımız Karaorgan'daki Rus zafer anıtı da bugün yerinde olmadığına göre büyük ihtimalle orayı ele geçiren Türk birlikleri tarafından Kars'taki anıtlar gibi yıkılıp yok edildi.

¹⁰⁷ Kâzım Karabekir, *Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik*, s. 216.

¹⁰⁸ Fahrettin Erdoğlan, *a.g.e.*, s. 187-188.

¹⁰⁹ Ahmet Refik, *a.g.e.*, s. 50.

¹¹⁰ Hamza Gündoğdu, "XIX. Yüzyıl Kars Yapılarına Baltık Mimari Üslubunun Yansıması", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı 18 (2007), s. 79-99.

¹¹¹ BOA. HR. SYS., 1229/8, Lef 6.

Kars zafer anıtından ve general heykelinden arta kalan parçalar demiryoluyla Batum limanına ve oradan denizyoluyla İstanbul'a gönderildi. Anıtın bazı parçaları askeri müzeye konulmak üzere alındı, diğerleri Galata rıhtımında bırakıldı.¹¹² General heykeli ise Karaköy rıhtımına konuldu.¹¹³

Kars anıtının dikildiği yerden 8 yıl sonra sökülüp atılması, Osmanlı basınında hak ettiği ilgiyi görmedi. Kars'ın zaptı büyük bir heyecan ve memnuniyetle yazıldığı halde sembolik değere sahip olan Kars anıtından ve Rus generali heykelinden hiç bahsedilmedi. Anlaşıldığı kadarıyla hükümet, Rusları gereksiz yere gücendirip Brest-Litovsk barışını tehlikeye atmak istememişti.

6. Ayastefanos'taki Yıkımın Soruşturma Konusu Olması

Savaş bittiğinde, 93 yenilgisinin acılarını hatırlatan anıtlardan eser kalmamıştı ama savaşı kaybeden yine Osmanlı Devleti'ydi. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi hükümleri gereğince Türk ordusu Kars, Ardahan ve Batum'u boşaltarak savaş öncesi sınırlarına çekilmek zorunda kalmış, Çanakkale Boğazı istihkâmlarını teslim alan İtilaf devletleri birleşik filosu 13 Kasım'da İstanbul açıklarına demirlemiş, şimdi sıra Türklerden intikam almaya gelmişti.

Ülkeyi nedensiz yere savaşa sokmak, Ermenileri katletmek, Rumlara kötü muamelede bulunmak, yolsuzluklar yapmak gibi ağır suçlamalara muhatap olan İttihatçı kadroların önüne Ayastefanos anıtının yıkılması da ayrı bir suç maddesi olarak konuldu. Konuyla ilgili süreç Fransız Fevkalâde Komiserliği'nin İtilaf devletleri adına 18 Mart 1919'da Osmanlı Hariciye Nezareti'ne verdiği nota ile başladı. Nota; olayın baş sorumlusu olarak gösterilen beş kişinin en ağır şekilde cezalandırılmasını istiyordu:¹¹⁴

"1878 harbinde hayatını kaybeden Rus subay ve askerleri adına Ayastefanos'ta dikilmiş olan abide, 10 Aralık 1914 tarihinde Polis Müdür-i Umumisi Bedri Bey'in kıskırtmasıyla bağnaz bir topluluk tarafından hakarete uğramış ve yağmalanmıştır. Bu vahşi eylemin baş sorumlularının aşağıdaki kişiler olduğu anlaşılmıştır:

¹¹² BOA. DH. EUM. AYŞ., 67/31, Lef 5, 7.

¹¹³ BOA. DH. EUM. AYŞ., 67/31, Lef 3.

¹¹⁴ BOA. DH. EUM. AYŞ., 17/75, Lef 15.

(1) Almanya'da bulunan Bedri Bey, (2) Almanya'da bulunan Ayastefanos muhtarı Karakaş, (3) Üsküdar Belediye Reisi Miralay Kadri Bey (Makriköy kaymakamı olup daha sonra Üsküdar mutasarrıflığına terfi eden ve günümüzde bir mutasarrıf olan mülkiyeden Kadri Bey), (4) Makriköy'ünde oturan Düyûn-ı Umumiye Heyet-i Tahririye Müdürü Bedri Bey, (5) Kalitarya köyü mülk sahiplerinden Osman Reis (Hamallar Kethüdası Osman Reis).

Abide yalnız iğrenç bir şekilde tahrip edilmekle kalmamış, içindeki bütün eşya yağmalanıp çalınmıştır. En büyük payı Bedri Bey'in aldığı, Kalitarya köyünden Osman'ın da birçok değerli eşyayı gasp ettiği haber alınmıştır. Dini inançlara hürmetsizlik ve hırsızlık suçlarını işleyen adı geçen kişilerle suç ortaklarının bulunup hak ettikleri ağır cezalara çarptırılmaları ricasına ek olarak henüz cezalandırılmamış bu gibi eylemler hakkında en ciddi bir şekilde dikkatlerinizi çekmeyi gerekli sayarım.

Fransa hükümeti ve diğer müttefik hükümetler bu gibi eylemlerin cezalandırılmasını şiddetle gerekli saydıklarından söz konusu suçlular hakkında yapılacak cezalandırma işleminin tarafıma bildirilmesi halinde pek minnettar olacağım."

Verilen notanın ciddi bir araştırmaya dayanmadığı anlaşılıyordu. Olay tarihi bile doğru tespit edilememiş 14 Kasım 1914 yerine, 10 Aralık 1914 tarihi verilmişti. Bu ciddiyetsiz nota üzerine Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nce başlatılan soruşturma da aynı şekilde ciddiyetsiz ve yasak savma kabilindendi.

Adı geçen beş sanıktan ikisi yurtdışında olduğundan yalnız üçünün ifadesi alınabilmiş, iki de tanık ifadesine yer verilmişti. Bu yüzeysel soruşturma neticesinde Polis Müdür-i Umumisi Bedri Bey dışında notada adı geçen diğer şahısların olayla herhangi bir ilgileri bulunmadığı kanaatine varılmıştı. 6 Mayıs 1919 tarihli tahkikat raporuna göre, abidenin yıkımı İttihat ve Terakki hükümetinin emriyle Polis Müdür-i Umumisi Bedri, Evkaf Nezareti Sermühendisi Salim ve muavini Vasfi beylerin gözetimi altında Alman subaylar tarafından gerçekleştirilmiş, bütün eşyası da Alman subaylar tarafından alınıp götürülmüştü.¹¹⁵

¹¹⁵ BOA. DH. EUM. AYŞ., 17/75, Lef 12.

İfadesi alınan sanıklardan Kadri Bey olay sırasında orada olmadığını,¹¹⁶ Osman Reis ile Düyûn-ı Umumiye Heyet-i Tahririye Müdürü Bedri Bey ise abidenin yıkımını izlemek için olay yerine gittiklerini fakat hiçbir işe karışmadıklarını söylemişlerdi. Osman Reis, Rusya'ya giden kilise papazının Kalitarya'daki evinde kalan eşyasının kaybolmaması için köy ihtiyar heyeti tarafından tutanak karşılığında kendisine teslim edildiğini ve teslim aldığı eşyanın halen muhafazası altında bulunduğunu ayrıca beyan etmişti.¹¹⁷

Tanık olarak ifadelerine başvurulmuş Kalitarya köyü ihtiyar heyeti üyelerinden Panyondi İstavri ile Artin'in sanık beyanlarını destekleyen ifadeleri ise şöyle kayda geçirilmişti:¹¹⁸

“Tanıkların ifadelerine göre abidenin yıkımı sırasında sivillerin içeriye girmesine kesinlikle izin verilmemiş, süngülu jandarmalar ve polisler tarafından kuşatılan abide Alman subaylarının idaresi altında ve bizzat Alman subaylar tarafından atılan bomba ve dinamitlerle yıkılmıştır. İçerideki eşya da onlar tarafından alınarak Alman otomobilleriyle götürülmüştür. Köy ihtiyar heyeti üyesi oldukları için yıkımdan önce Polis Müdür-i Umumisi Bedri Bey ile Alman subayları tarafından çağrılarak içerideki bütün eşyanın korunacağı konusunda bilgilendirildiklerini söyleyen tanıklar, Osman Reis ile Bedri Bey'in eşya kaçırdıklarına ve olayın tertipleycileri olduklarına dair bilgi sahibi olamadıklarını beyan etmişlerdir. Osman Reis'in ifadelerini doğrulayarak Rusya'ya giden Kilise papazının Kalitarya'daki evine asker yerleştirildiğinden eşyalarının kaybolmaması için tutanak karşılığında Osman Reis'e emanet edildiğini ifade etmişlerdir.”

Sorumluluğu eski hükümet üyelerine ve yurtdışına kaçan birkaç İttihatçı önder ile Alman subaylarına yükleyip meseleyi örtbas etme çabasında olduğu anlaşılan soruşturma raporu üzerine Divan-ı Harb-i Örfi'ce olayda dahil bulunan Alman subaylarının isim ve kimliklerinin Sermühendis Salim Bey ile muavini Vasfi Efendi'den öğrenilmesi için başlatılan çalışma da sonuçsuz kaldı. Evkaf Nezareti'nden 29 Haziran'da gelen cevap, görevinden çıkarılan Salim Bey'in Berlin'de bulunduğunu, Vasfi Efendi'nin ise muavin olmayıp kurumla ilişkisi kesilen bir inşaat mühendisi olduğunu ve abidenin

¹¹⁶ Kadri Bey o sırada Tokat'a Mutasarrıf olduğundan ifadesi yazılı olarak alınmıştı. Bkz. BOA. DH. EUM. AYŞ., 17/75, Lef 10.

¹¹⁷ BOA. DH. EUM. AYŞ., 17/75, Lef 12.

¹¹⁸ BOA. DH. EUM. AYŞ., 17/75, Lef 12.

yıkımı hakkında nezaretin ilgili birimlerinde herhangi bir resmi kayıt bulunmadığını bildiriyordu.¹¹⁹

Soruşturma daha yeni başlamışken Fener Rum Patrikhanesi'nin bir ihbarı üzerine 8 Nisan 1919'da konuyla ilgili ikinci bir inceleme daha başlatıldı.¹²⁰ Patrikhane'nin ihbarı aslında, Kalitarya Rum kilisesinden alınan bazı eşyanın savaş sırasında Makriköy Serkomiseri olan Murat Efendi ile tüccar Karakaş, manifaturacı Hafız Fikri ve damadı İdris Efendilerin eline geçtiğini bildiriyordu. Fakat soruşturma derinleştirince söz konusu eşyanın Ayastefanos Rus manastırına ait olduğu ve oradan alınan çok sayıda kitabın Hafız Fikri Efendi'ye satılmış olduğu ortaya çıktı.

Eminönü Polis Merkezi'nce Hafız Fikri Efendi'nin Sultanhamam'daki iş yerinde yapılan aramada çeşitli dillerde basılmış bin iki yüz kadar kitap ele geçirildi. Ağzı dikili çuvallara doldurulan kitaplar, işyerinin ardiyesinde muhafaza altına alındı. Hafız Fikri Efendi ile ortağının yazılı ifadeleri de kitapların sayısını bildiren bir tutanakla birlikte 2 Haziran 1919 tarihli yazı ile Dersaadet Jandarma Alay Komutanlığı'na gönderildi. Örnek olarak alınıp polis merkezine götürülen dört kitaptan kırmızı kadife kaplı, etrafı yaldızlı ve üzerinde haç işareti bulunan bir kitap da bu yazıya eklendi.

Prosedür gereği dosyanın Alay Komutanlığı'ndan İstanbul Valiliği'ne, oradan da özel komisyonca değerlendirilmek üzere Dâhiliye Nezaretine havale edilmesi gerekiyordu. Fakat bu aşamaların hiçbiri gerçekleşmedi. Eminönü Polis Merkezi'nden çıktıktan sonra dosya esrareniz bir şekilde kayboldu. Uzunca bir süre soruşturmanın akıbetini soran da olmadı. Nihayet aradan bir yıl kadar geçtikten sonra evrakın bulunması için harekete geçildi. Fakat ilgili kurumlar arasında 1920 yılı Eylül ayı ortalarına kadar süren yazışmalara rağmen evrakın izine ulaşılamadı. Bu süre içerisinde ardiyede bekletilen kitaplar hakkında da hiçbir işlem yapılmadı.

Bürokrasinin çeşitli kademelerinde yer alan İttihatçı kadrolar tarafından kasıtlı olarak savsaklanıp sekteye uğratıldığı anlaşılan soruşturmaların her ikisi de sonuca ulaştırılmadan sürüncemede kaldı.

Anıttan alınan eşyaların akıbetinin gizemli bir şekilde karartılması, yıllar sonra bir polisiye romana¹²¹ konu olacak kadar merak uyandırdı.

¹¹⁹ BOA. DH. EUM. AYŞ., 17/75, Lef 2.

¹²⁰ Soruşturma evraki için bkz. BOA. DH. HMS., 7/3-10.

¹²¹ Orhan T. Özdemir-Ali Süha Uyar, *Ayastefanos'un Üç Aslanı*, Parşömen Yayınları, İstanbul 2012.

7. Rusya'nın Yıkılan Anıtları İhya Etme Girişimleri

1917 yılı sonlarında Rusya'da yönetimi ele geçiren Bolşevikler, eski rejimin sembolü olduğu gerekçesiyle Çarlık döneminden kalma zafer anıtlarının birçoğunu yıktırılmışlardır. 93 Harbi anısına Petersburg'da dikilen görkemli zafer anıtı ile birlikte bu savaşta büyük yararlıklar gösteren General Skobelev'in Moskova'daki heykeli de bu yıkımdan nasibini almıştır.¹²²

Ancak Türkiye söz konusu olduğunda Bolşeviklerin Çarlık Rusya'sı döneminden kalma eski alışkanlıklardan vaz geçmeleri hiç de kolay olmamıştır. Muhtemelen Türkiye ile imzaladıkları barış anlaşmasını tehlikeye atmamak için Ayastefanos ve Kars anıtlarının başına gelenler konusunda sessizliklerini korurken, Hollanda Sefareti aracılığıyla 1919 Eylül'ünde Osmanlı hükümetine başvurup Kars'tan alınarak İstanbul'a gönderilen ve dizlerinden aşağısı kopmuş olarak Galata'da Karaköy rıhtımında durmakta olan Rus generali heykelinin yerine iade edilmesini istemişlerdir.¹²³

Anlaşma ile Osmanlı Devleti'ne terk edilmiş topraklardan getirilen heykel hakkındaki söz konusu talebin yersiz ve haksız olduğu ortadaydı. Fakat mütareke dönemi koşullarında iradesini ve iktidarını İtilaf devletlerine teslim etmiş olan Osmanlı hükümeti onların görüşlerini öğrenmeden Rus hükümetine herhangi bir cevap vermeyi göze alamadı. Kayıtlara bakılıp İtilaf devletlerince Rus hükümetinin talebini destekleyen herhangi bir girişimde bulunulmadığından emin olunduktan sonra 6 Mart 1920'de, yeni bir talep gelinceye kadar konunun kapatılmasına ve heykelin saklanmasına karar verildi.¹²⁴

Yeni talep, 89 yıl sonra Türkiye ile Rusya arasında dostça ilişkilerin geliştirilmeye çalışıldığı bir dönemde geldi. 2009 yılında Moskova Türk Büyükelçiliği'nin, Milli Savunma Bakanlığı'nun istekleri doğrultusunda, 1. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki esir kamplarında hayatını yitiren Türk askerlerinin Krasnoyarsk, Vladivostok, Petrovski ve Hirov'da bulunan mezarlarının tespit edilerek birer anıt inşa edilmesi talebini Rusya Federasyonu makamlarına iletmesi, Rusya'nın derin hafızasını harekete geçirdi. Türkiye'nin talebine şehitlikler konusunda, iki ülke arasında bir anlaşma imzalanması önerisiyle cevap verildi.

¹²² Özhan Kapıcı, "a.g.m.", s. 28, 30.

¹²³ BOA. DH. EUM. AYŞ., 67/31, Lef 3.

¹²⁴ BOA. HR. SYS., 1229/8, Lef 6, 7.

3 Aralık 2012 tarihinde başbakanlar düzeyinde İstanbul'da düzenlenen Türkiye-Rusya Federasyonu Üst Düzey İşbirliği Konseyi'nin 3. Toplantısında, iki ülkenin Dışişleri Bakanları tarafından "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Rusya Federasyonu Hükümeti Arasında, Türkiye Cumhuriyeti Topraklarında Bulunan Rus Defin Yerleri ile Rusya Federasyonu Topraklarında Bulunan Türk Defin Yerleri Hakkında Anlaşma" imzalandı.¹²⁵

Anlaşmanın onay sürecini 11 Aralık 2013'de tamamlayan Rusya Federasyonu bu konuda istekli olduğunu gösterdi.¹²⁶ Ancak Türkiye'de süreç, 2015'te Rus uçağının düşürülmesiyle başlayan gerilimlere de bağlı olarak hayli yavaş işledi.

07.05.2013 tarihinde TBMM Başkanlığı'na gönderilen ve anlaşmanın onaylanmasını öngören kanun tasarısı uzun süre gündeme alınmadan bekletildi. Nihayet 15 Temmuz 2016 darbe girişimi sonrasında iki ülke arasında ilişkileri her alanda eski seviyesine taşıma gayretleri çerçevesinde 14.02.2017'de Meclis Genel Kurulu'nda görüşülerek oybirliği ile kabul edildi.¹²⁷ Cumhurbaşkanı Erdoğan ile Rusya Devlet Başkanı Putin'in 10 Mart'ta Moskova'da yapacakları görüşme öncesinde 08.03. 2017 tarihli Resmî Gazete'de (Sayı 30001) 6773 Nolu Kanun olarak yayımlanarak yürürlüğe girdi.¹²⁸

İnsanî niyetlerle imzalandığı anlaşılan anlaşmada esasen mütekabiliyet konusunda bir denklik bulunmamaktadır. Zira mağlubiyetin ve esaretinin simgesi olan Rusya'daki Türk anıt ve şehitliklerine karşılık, galibiyetin ve istilasının izlerini taşıyan Türkiye'deki Rus anıtların elden geçirilmesini öngörmektedir.

Bolşevikler tarafından yıkılan Petersburg zafer anıtını 2001 yılında aslına uygun olarak yeniden inşa ettirip¹²⁹ oldukça derin bir devlet hafızasına sahip olduğunu gösteren yeni Rusya'nın bu anlaşma kapsamında Ayastefanos ve Kars anıtlarını da ihya etmek isteyeceği muhtemeldir. Ancak geçmişin acı hatıralarından gereken dersleri çıkaran Türk hükümetinin de insanî

¹²⁵ <https://www.tbmm.gov.tr/d24/1/1-0776.pdf>, (Erişim, 02.04.2021).

¹²⁶ <https://tr.sputniknews.com/turkiye/201702141027217708-tbmm-rusya-sehitlik-anlasmasi-onaylandi>, (Erişim, 02.04.2021).

¹²⁷ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d26/c034/tbmm26034069.pdf>, s. 90-97, (Erişim, 02.04.2021).

¹²⁸ <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/03/20170308-9.htm>, (Erişim, 02.04. 2021).

¹²⁹ Özhan Kapıcı, "a.g.m.", s. 28.

niyetlerle imzaladığı bu anlaşmanın istismar edilerek yeni zafer anıtları dikilmesine izin vermek istemeyeceği açıktır.

Sonuç

93 Harbi, fasılalarla iki asır süren Türk-Rus savaşları arasında özel bir öneme sahiptir. Ruslar açısından Türk toprakları üzerindeki tarihsel emellerini gerçekleştirmeye çok yaklaştıkları eşsiz bir zafer, Türkler açısından en ağır yenilgidir.

Ruslar, Rumeli cephesinde elde ettikleri büyük galibiyeti Rus askerlerinin ayak bastığı en son nokta olan İstanbul önlerindeki Ayastefanos'ta, Anadolu cephesindeki başarılarını ise Kars şehir meydanına diktikleri anıtla ebedileştirmek istemişlerdir. İstanbul'un her tarafından görülebilen Ayastefanos anıtıyla Osmanlı yönetimini baskı altına almaya, Türk bayrağını aşağılayan Kars anıtıyla bölgenin İslâm ahalisini sindirmeye çalışmışlardır.

Buna karşılık Türkler, ağır yenilginin utancını hatırlatan, Rus tahakkümünün ve saldırgan emellerinin sembolü olarak gördükleri anıtlardan nefret etmişlerdir. Anıtların varlığına karşı derinden yükselen toplumsal tepkiye rağmen Osmanlı yönetimi, Rusya'nın düşmanlığını üzerine çekmemek için mezar-kilise kılıfı altında başkentine bir utanç abidesi dikilmesine göz yummuş, Kars anıtıyla ise Türk bayrağının aşağılanması karşısında sessiz kalmıştır.

1. Dünya Savaşı sırasında roller değişmiş, İttifak devletleri grubunun yanında Rusya'ya karşı savaşa giren İttihat ve Terakki Hükümeti Rus anıtlarına karşı duyulan toplumsal tepkiyi savaş politikalarına destek sağlamak amacıyla politik bir araç kullanmıştır. Ayastefanos anıtı, Rusya'ya karşı savaş ilanından üç gün sonra belirtilen amaca hizmet etmek üzere 14 Kasım 1914'te hükümetin gayri resmi olarak organize ettiği planlı bir halk hareketiyle yıkılmıştır.

Kars anıtı ise Rus hâkimiyeti altındaki Kafkasya'ya yönelik Türkçü-Turancı emelleri motive etmek için etkili bir sembol olarak kullanılmış ve bu motivasyonla 25 Nisan 1918'de Kars'ı ele geçiren Türk kuvvetleri tarafından yıkılmıştır.

Rusya'nın tarihsel emelleri uğruna hayatlarını kaybeden Rus askerlerinin manevî hatıralarını temsil eden anıtların, özellikle de mahzenlerinde 5 bin Rus askerinin kemiklerini barındıran Ayastefanos

anıtının acımasızca yok edilmesi bu defa da Ruslar açısından üzücü ve rencide edici olmuştur.

Rusya ve Türkiye arasında imzalanan ve 8 Mart 2017’de yürürlüğe giren, iki ülkedeki şehitliklerin karşılıklı olarak elden geçirilmesini ön gören anlaşma, bu tür üzücü hadiseleri tamir etmeyi amaçlamaktadır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

a. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.)

BCA., 230/39/54/7.

b. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO.), 1274/95482; 228/17089; 2485/186314;
1939/144728; 856/6418

Dâhiliye Asayiş Kalemi (DH. EUM. AYŞ.), 17/75; 67/31.

Dâhiliye Hukuk Müşavirliği (DH. HMŞ.), 7/3-10.

Dâhiliye İrade (DH. İD.), 94/38.

Dâhiliye İrade-i Umumiye Ekleri (DH. İ. UM. EK.), 108/65.

Dâhiliye Mektubî Kalemi (DH. MKT.), 2255/38; 584/12.

Dâhiliye Umur-ı Mahalliyeye ve Vilayat Müdürlüğü (DH. UMVM.), 85/70.

Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS.), 1240/14; 1229/8; 1313/68.

Hariciye Nezareti Tahrirat (HR. TH.), 113/80; 118/78; 174/47; 302/65.

İrade Dâhiliye (İ. DH.), 1295/102076.

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS.), 58/2737; 172/140; 197/17; 247/92; 391/70.

Yıldız Askerî Maruzat (Y. PRK. ASK.), 171/182.

Yıldız Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y. PRK. EŞA.), 28/36.

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.), 44/8; 78/51.

Yıldız Hariciye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. HR.), 10/17

Yıldız Hazine-i Hassa (Y. PRK. HH.), 11/30.

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV.), 162/107.

Yıldız Resmî Maruzat (Y. A. RES.), 56/21.

Yıldız Sadaret (Y. PRK. A.), 1/93.

Yıldız Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı (Y. PRK. TNF.), 3/66.

2. Yayımlanmış Belgeler

Muâhedât Mecmuası, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

KURAT, Yuluğ Tekin, "Ayastefanos Buhranı ile İlgili Vesikalar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 6-7 (1966), s. 427-503.

3. Süreli Yayınlar

a. Gazeteler

Âti, 27 Nisan 1334 (1918).

Sabah, 1 Teşrinisani 1330 (14 Kasım 1914); 25 Temmuz 1330 (7 Ağustos 1914); 31 Teşrinievvel 1330 (13 Kasım 1914).

Tanin, 2 Teşrinisani 1330 (15 Kasım 1914); 31 Kânunuevvel 1330 (13 Ocak 1915).

Tasvir-i Efkâr, 2 Teşrinisani 1330 (15 Kasım 1914); 3 Teşrinisani 1330 (16 Kasım 1914); 4 Teşrinisani 1330 (17 Kasım 1914); 7 Teşrinisani 1330 (20 Kasım 1914); 9 Teşrinisani 1330 (22 Kasım 1914); 27 Nisan 1334 (1918).

Tercüman-ı Hakikat, 21 Şaban 1295 (20 Ağustos 1878); 29 Haziran 1313 (11 Temmuz 1897); 5 Kânunuevvel 1314 (17 Aralık 1898); 6 Kânunuevvel 1314 (18 Aralık 1898); 7 Kânunuevvel 1314 (19 Aralık 1898); 8 Kânunuevvel 1314 (20 Aralık 1898); 9 Kânunuevvel 1314 (21 Aralık 1898); 10 Kânunuevvel 1314 (22 Aralık 1898); 11 Kânunuevvel 1314 (23 Aralık 1898).

Le Monietur Oriental, 12 January 1893 (12 Ocak 1893); 13 July 1897 (13 Temmuz 1897); 19 December 1898 (19 Aralık 1898).

Turan, 31 Teşrinievvel 1330 (13 Kasım 1914); 18 Teşrinisani 1330 (31 Kasım 1914); 22 Kânunuevvel 330 (4 Ocak 1915).

b. Dergiler

Türk Yurdu, Yıl 3, Cilt 7, Sayı 1 (11 Kânunuevvel 1330).

Donanma, Numara: 74 [26], 28 Kânunuevvel (Aralık) 1914.

L'illustration, 56 Année, No 2914, 31 Décembre 1898 (31 Aralık 1898).

Sırat-ı Mustakim, Cilt 5, Adet 119 [Kânunuevvel 1326 (Aralık 1910)].

4. Kitap, Tez ve Makaleler

- Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında Hatıralar ve Tahassüsler*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul 1919.
- ATAMAN, Bora, "Türkiye'de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü", *Marmara İletişim Dergisi*, Sayı 14 (Ocak 2009), s. 21-49.
- AYDIN, Mahir, "Doksanüç Harbi", *DİA*, İstanbul 1994, IX, s. 498-499.
- BEYDİLLİ, Kemal, "Hünkâr İskeleyi Anlaşması", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, s. 488-490.
- ÇALAPALA, Rakım, *Filmlerimiz*, Yerli Film Yapanlar Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1946.
- DENKTAŞ, Ertunç, *Ayastefanos Rus Anıtı (1898 -1914)*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.
- ERDEM, Ümit Baki-Murat Hanılçe, "Mıgırdıç Tokatlıyan, Tokatlıyan Otelleri, Gazinosu ve Lokantası -Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Belgelerine Göre-", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (2019, Ek Sayı 1), s. 1367-1390.
- ERDOĞAN, Fahrettin, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.
- ERDOĞAN, Nezh, "Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Sinema Üzerine Yapılmış Tarih ve Tarihyazımı Çalışmalarına İlişkin Bir Literatür Değerlendirmesi (1946-2020)", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 18, Sayı 36 (2020/2), s. 473-494
- EVTUHOV, Catherina-Richard Stites, *1800'den İtibaren Rusya Tarihi/Halklar, Efsaneler, Olaylar, Güçler*, çev. Ahmet Cevdet Aşkın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2018.
- GÜNDOĞDU, Hamza, "XIX. Yüzyıl Kars Yapılarına Baltık Mimari Üslubunun Yansıması", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı 18 (2007), s. 79-99.
- Halide Edip "Halas Muharebesi", *Tanin*, 28 Teşrinisani 1330 (11 Aralık 1914).
- Hüseyin Ragıp, "Kars'taki Boynu Bükük Hilâl", *Turan*, 18 Teşrinisani 1330 (31 Kasım 1914).
- KAPICI, Özhan, "Çarlık Rusyası'nda Zafer Anıtları ve Türk İmgesi: Mimari, İdeoloji, Historiyografi Üzerine Bir Deneme", *Toplumsal Tarih*, Sayı 203, Kasım 2010, s. 20-31.

- KARABEKİR, Kâzım, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik*, 2. Cilt, Emre Yayınları, İstanbul 1995.
- , *Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik (Sarıkamış Kars ve Ötesi)*, 4. Cilt, Emre Yayınları, İstanbul 1995.
- , *Hayatım*, Emre Yayınları, İstanbul 1995.
- KAYA, Dilek, "Kırık Bir İlk Hikâyesi: Türk Sinemasının 100. Yılına Dair", *Sinecine*, Cilt 5, Sayı 2 (Güz 2014), s. 113-120.
- KÖK, Elif, "Rus Kaynaklarında Ayastefanos Anıtı'yla İlgili Yeni Bulgular", *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, Sayı 14 (2016), s. 179-191.
- Mahmud Celaledin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1326.
- MARGULİES, Roni, "Rus Kilise Abidesinin Yıkılışı", *Toplumsal Tarih*, Sayı 1 (1 Ocak 1994), s. 40-42.
- MCMEEKİN, Sean, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013.
- Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı/Hayat-ı Hususiye ve Siyasiyesi*, Kitaphane-i İslâm ve Askerî, İstanbul 1327.
- ÖZDEMİR, Orhan T.-Ali Süha Uyar, *Ayastefanos'un Üç Aslanı*, Parşömen Yayınları, İstanbul 2012.
- POZNAKHİREV, V.V., *Ottomanskiye voyennoplenniy v Rossii v period Russko-turetskoy voyny 1877-1878 gg.*, Nestor-İstorya, Sankt-Peterburg 2017.
- SAYDAM, Barış, "Türkiye'de Sinema Tarihyazımının Gelişim Süreci", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 18, Sayı 36 (2020/2), s. 425-472.
- The Russian Primary Chronicle Laurentian Text*, çev. ve ed., Samuel H. Cross-Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor, The Mediaeval Academy of America, Cambridge, Massachusetts 1953.
- TİLGEN, Nurullah, "Türk Filmçiliği: Dünden Bugüne (1914-1953)", *Yıldız*, Cilt 2, Sayı 30 (1953), s. 16-17.
- ÜNAL, Fatih, "Ruslar Tarafından 1833'de Beykoz/Selvi Burnu'na Dikilen Kaya Anıtı "Moskof Taşı (Камень Московитов)", *Türkiyat Mecmuası*, C. 23/Güz, 2013, 187-206.
- YEL, Selma, *Yakup Şevki Paşa ve Askerî Faaliyetleri*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002.

Ziya Şakir, *1914-1918 Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?*, Muallim Fuat Gücüyener Anadolu Türk Kitap Deposu, İstanbul 1944.

5. İnternet Kaynakları

<https://tr.sputniknews.com/turkiye/201702141027217708-tbmm-rusya-sehitlik-anlasmasi-onaylandi>, (Erişim, 02.04.2021).

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d26/c034/tbm26034069.pdf>, s. 90-97, (Erişim, 02.04.2021).

<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/03/20170308-9.htm>, (Erişim, 02.04.2021).

<https://www.youtube.com/watch?v=SOZ-fZUBdyY>, (Erişim 10.03.2021).

<https://www2.tbmm.gov.tr/d24/1/1-0776.pdf>, (Erişim, 02.04.2021).

EKLER

Resim 1. Ayastefanos manastırını anıt ve kale olarak niteleyen bir kartpostal

(İBB Atatürk Kitaplığı, Krt_003501)

Resim 2. Kars zafer anıtının bir kartpostalı

Resim 3. Ayastefanos anıtının yıkımdan sonra

Donanma dergisine kapak olan fotoğrafı

[Donanma, Numara: 74 (26), 28 Kânunuevvel (Aralık) 1914.]

“ TWO MONUMENTS OF THE HISTORICAL TURKISH-RUSSIAN
STRUGGLE: SAN STEFANO AND KARS MONUMENTS ”

Abstract

In this study, the victory monuments erected by the Russians in San Stefano and Kars in memory of their brilliant victory against the Ottoman Empire in the '93 War are discussed. During the historical process from the construction phase to the destruction by the Turks in the First World War, the symbolic values of these monuments in terms of Turkish-Russian relations have been tried to be determined. The traumatic effects of the monuments, which are seen as symbols of the expansionist ambitions of Russian oppression and domination on the Ottoman lands, on the Ottomans, who were under the crushing effect of the heavy defeat against the Russians, were determined and the effects of inciting historical animosity and hatred against Russia were analyzed. It has been observed that the aforementioned animosity and hatred emerged as a social explosion during the First World War, leading to the demolition of both Russian monuments. Thus, it was understood that the monuments, which were seen as the symbol of the hostile oppression Russia had established on the Ottoman State when they were erected, were a source of motivation in the hope of avenging the defeat of the '93 War when they were demolished.

Keywords

San Stefano monument, Kars monument, '93 War, First World War, Turkish-Russian relations.